

I

Inleiding

De Nieuwe Wereld van de Republiek¹ - zoals een rake typering luidt - maakte tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een diepe indruk op Europese en niet-Europese volken, of ze nu rechtstreeks in contact kwamen met deze 'Nieuwe Wereld' of indirect via haar scheepvaart en handel of door middel van prenten en boeken. Het was een samenleving en een cultuur die diplomaten, geleerden, kooplieden, geestelijken, veldheren, toeristen, zeelieden en kunstkeners uit vele landen vaak fascineerde, en die tot op de dag van vandaag haar speciale betekenis behoudt in de geschiedenis van de moderne westerse beschaving. Waarnemers werden met name getroffen door de talrijke 'nieuwigheden' en innovaties die men tegenkwam op nagenoeg elk gebied. Bezoekers waren steeds weer onder de indruk van de geweldige omvang van de Nederlandse scheepvaart en handel, de hoge ontwikkelingsgraad van industrie en financiële instellingen, de schoonheid, ordelijkheid en reinheid van de steden, de religieuze en intellectuele tolerantie, de voortreffelijkheid van weeshuizen en ziekenhuizen, de beperkte macht van de kerken, het gezag van de burgerlijke autoriteiten over het leger, en de opmerkelijke prestaties van de Nederlandse kunst, filosofie en wetenschap.

Natuurlijk was de verbazing van buitenlanders meestal vermengd met kritiek, ergernis, verachting, en soms ook regelrechte vijandigheid. Veel kenmerken van de Nederlandse samenleving tijdens de Republiek kwamen buitenstaanders afwijkend of afstotend voor. Tot aan het einde van de zeventiende eeuw waren velen ontsteld door de veelheid van kerken die door de autoriteiten werden getolereerd en door de relatieve vrijheid waarin religieuze en intellectuele kwesties besproken werden. Anderen keurden de overmatige vrijheid af die bepaalde groepen volgens hen genoten, vooral vrouwen, huishoudelijk personeel en joden, die overal elders in Europa een lagere status hadden en meer beperkingen kregen opgelegd. Buitenlandse edellieden waren geneigd te spotten met de burgerlijkheid van de Nederlandse samenleving en politiek en het ontbreken van een behoorlijke sociale hiërarchie. Menig buitenlands heer die met een Hollandse trekschuit reisde - een standaardvervoermiddel dat nergens anders in zeventiende-eeuws Europa gevonden werd - werd tot zijn ontsteltenis aangesproken door doodgewone mensen op een manier alsof zijn status voor hen helemaal niet

telde.² Een Duitse waarnemer merkte in 1694 op dat Nederlandse dienstboden zich zozeer gedroegen en kleedden als hun meesteressen dat het moeilijk was hen uit elkaar te houden.³ De Verenigde Provinciën - om de officiële naam maar eens te gebruiken - werden in Europa algemeen gezien als een broeinest van theologische, intellectuele en sociale wanorde, die de gewone, fatsoenlijke relaties tussen mannen en vrouwen, christenen en niet-christenen, meesters en dienaars, edelen en niet-edelen, soldaten en burgers ondermijnde en ten onrechte edelen, soldaten en zelfs huisvaders de eer en status onthield die hen toekwam. Ondertussen waren de politieke instellingen van de Republiek voor de meeste buitenlandse waarnemers eerder het voorwerp van minachting dan van bewondering.

Het was dus vrijwel nooit de totale werkelijkheid van de 'Nieuwe Wereld' van de Republiek die de buitenstaanders wensten na te bootsen. In de regel toonden zij veeleer belangstelling voor deze of gene innovatie uit een breed scala van nieuwigheden. Wie op economisch succes uit was bestudeerde de Nederlandse methoden voor handel en financiering en nam daar veel van over. Van de jaren negentig van de zestiende eeuw tot ongeveer 1740, dus ongeveer anderhalve eeuw, beheerste de Republiek de wereldhandel en scheepvaart en was de stapelplaats voor alle mogelijke goederen. Daarnaast was zij ook het centrale punt voor informatie over die goederen, over methoden voor opslag en verwerking, classificatie en keuring, en over het adverteren en verhandelen. Zelfs de grootste vijanden van Nederlands welvaart, zoals Colbert, de minister van Lodewijk XIV, en de Engelse ambassadeur, Sir George Downing (naar wie Downing Street is genoemd) schroomden niet Nederlandse methoden na te bootsen en Nederlandse ambachtslieden aan te trekken. De Republiek was niet alleen nummer één op het gebied van de wereldhandel maar, onlosmakelijk daarmee verbonden, vanaf het eind van de zestiende tot het begin van de achttiende eeuw ook in technologisch opzicht de leidende mogendheid in Europa. Vele bezoekers - waaronder Tsaar Peter de Grote van Rusland, die Nederland bezocht in 1697-8 en nog eens in 1716-7 - concentreerden zich op de technische uitvindingen die varieerden van nieuwe scheepsbouwmethoden tot verbeterde sluizen, havenkranen, zaagmachines, weefgetouwen, windmolens, klokken, en straatverlichting.⁴ Betrekkelijk weinig buitenlanders interesseerden zich voor vernieuwingen in de landbouw. Maar wie dat wel deed, vond in de Nederlandse afwateringstechniek, tuinbouw, veevoerproductie en bodemverrijking veel dat met vrucht elders toegepast kon worden. Een groot deel van de landbouwrevolutie in Engeland in de achttiende eeuw was gebaseerd op technieken en innovaties die van de Verenigde Provinciën waren afgekeken.

Andere waarnemers werden getroffen door de orde in de Nederlandse stedelijke samenleving, de doelmatigheid van de armenzorg, de gevangnissen en het strafrecht, en de opmerkelijk lage criminaliteit die de Nederlandse samenleving kenmerkte. Krijgskundigen waren, met name tot 1648, bijzonder ge-

interesseerd in de militaire revolutie die zich sinds 1590 in de Verenigde Provinciën voltrok onder de stadhouders Maurits en Frederik Hendrik. Deze revolutie werd niet alleen gekenmerkt door vernieuwingen in de artillerie, tactiek, vestingbouw, belegeringstechnieken en logistiek, maar ook door een aanzienlijke verbetering in de militaire tucht en orde. De noordelijke en de zuidelijke Nederlanden vormden vanaf de jaren tachtig van de zestiende tot aan het midden van de zeventiende eeuw de belangrijkste krijgsschool voor zowel protestants als katholiek Europa, en speelden opnieuw een sleutelrol in het Europese krijgskundige denken in de periode van 1672 tot 1713, toen de Lage Landen het strategische knooppunt vormden in de grote strijd tussen Lodewijk XIV en de Europese coalitie die tegen hem was opgericht. Tenslotte was er een constante stroom van bezoekers met een meer wetenschappelijke en kunstzinnige belangstelling, waaronder enkele van de grootste filosofen van de vroegmoderne tijd: Descartes, Locke en Bayle. Zij werden aangetrokken door de overvloed aan bibliotheken, wetenschappelijke verzamelingen en uitgevers in de Verenigde Provinciën, en bovenal door de intellectuele en religieuze vrijheid die er heerste. Er was geen ander land, beweerde Descartes, 'où l'on puisse jouir d'une liberté si entière'.⁵

Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw werd de Republiek door buitenstaanders gezien als een land met een grotere 'vrijheid' voor zijn burgers en buitenlandse ingezetenen dan andere Europese samenlevingen in die tijd, en inderdaad legden de politiek en cultuur van de Gouden Eeuw een bijzondere nadruk op 'vrijheid'. Zo dramatiseert Vondel, de grootste schrijver van de Gouden Eeuw, in een van de weinige toneelstukken van zijn hand die een specifiek Nederlands thema behandelen - zijn *Batavische Gebroeders* (1663) - de strijd van de oude Batavieren (die de zeventiende-eeuwse Nederlanders als hun voorouders beschouwden) om hun 'vrijheid' van de Romeinen te herwinnen.⁶ 'De bewoners', zo schrijft de Duitser die ook al commentaar leverde op de dienstmeisjes, 'beminnen niets zozeer als hun vrijheid'.⁷ Deze gevierde 'vrijheid' van de Republiek was gebaseerd op vrijheid van geweten. Deze vrijheid reikte echter veel verder, zoals de Engelse ambassadeur Sir William Temple rond 1672 schreef. Zij schiep een 'algemene onafhankelijkheid en ongedwongenheid, niet alleen in gewetenskwesies, maar in alles wat het leven plezierig en rustig maakt, waarbij ieder zijn eigen weg gaat, zich met zijn eigen zaken bemoeit, en zich nauwelijks inlaat met die van iemand anders'.⁸ De Italiaanse protestantse schrijver Gregorio Leti, die zich in 1683 in Amsterdam vestigde, nadat hij in Italië, Genève en Engeland had gewoond, was opgetogen door wat hij aantrof; hij zag een groot verschil tussen de ware 'vrijheid' zoals die in Nederland gevonden werd en de corruptie, het geïnstitutionaliseerde despotisme, en het gebrek aan respect voor het individu, die volgens hem typerend waren voor de vervallen Italiaanse republieken van Venetië en Genua.⁹

'Vrijheid' werd door Willem de Zwijger en zijn propagandisten verheven

tot het centrale rechtvaardigende beginsel van de Opstand tegen Spanje. In zijn traktaten van 1568, waarin hij uitlegt waarom hij de wapenen opneemt tegen de wettige heerser over de Nederlanden, verwijst Willem aan de ene kant naar de schending door de Spaanse koning van de 'vrijheden en privileges' van de gewesten, waarbij hij het woord 'vrijheid' in deze beperkte zin gebruikt. Daarnaast werpt hij zich op als verdediger van de 'vrijheid' in de abstracte, moderne zin. Hij stelde dat het volk 'vrijheid' had genoten in vroeger tijden maar nu in 'ondraaglijke slavernij' terneer werd gedrukt door de koning van Spanje.¹⁰ Na de Opstand bleef 'vrijheid' een sleutelbegrip bij de stellingen die de verschillende ideologische kampen tegenover elkaar betrokken. Het is typerend dat een van de beroemdste plakkaats die onder de Republiek door de Staten van Holland werden uitgevaardigd, het zogenaamde Eeuwig Edict van 1667, waarbij het stadhouderchap over Holland werd afgeschaft, deze stap rechtvaardigde als noodzakelijk voor het veiligstellen en bevorderen van de 'vrijheid'.¹¹ In 1706 publiceerde Romeyn de Hooghe, een van de grote kunstenaars van het eind van de zeventiende eeuw en een actief propagandist voor prins Willem III, een tweedelige beschrijving van de Verenigde Provinciën. Hierin omschreef hij de Republiek als de meest 'vrije en veilige staat' om in te wonen, in 'de hele ons bekende wereld'.¹²

Toch waren velen van de meest creatieve en vernieuwende genieën die tijdens de Gouden Eeuw in de Republiek gewerkt hebben teleurgesteld, omdat deze veelgeroemde vrijheid in werkelijkheid niet ver genoeg ging. Descartes, die aanvankelijk enthousiast was, begon zich in de jaren na 1640 zorgen te maken over haar beperkingen. Spinoza voelde zich voortdurend bedreigd. Ericus Walten, één van de belangrijkste Nederlandse republikeinse schrijvers van de zeventiende eeuw, die de 'vrijheid' vereerde en 'despotisme' verafschuwde, stierf in een Haagse gevangenis, onder verdenking van godslastering. De Hooghe moest van Amsterdam naar Haarlem verhuizen om een proces wegens het verspreiden van erotische prenten te ontlopen. Ook beroemde mannen als Hugo de Groot, Episcopius en vele anderen hadden reden tot klagen. Toch was in de ogen van al deze lieden de relatieve vrijheid een van de wellicht kostbaarste aantrekkelikheden en voordelen die de Republiek bood.

De Republiek was naar de maatstaven van die tijd dan ook bijzonder goed toegerust om intellect, verbeeldingskracht en talent te stimuleren: geleerden vonden er boeken, natuurkundigen wetenschappelijke verzamelingen, kunstenaars materialen, en theologen verschillende gezichtspunten, en dat alles in een overvloed die nergens anders gevonden werd. De noordelijke Nederlanden waren de geboortegrond of het toevluchtsoord van een opmerkelijk groot aantal van de grootste geesten en cultuurdragers van het vroegmoderne Europa, waaronder Erasmus, Lipsius, Scaliger, Hugo de Groot, Rembrandt, Vondel, Descartes, Huygens, Vermeer, Spinoza en Bayle. Deze verbazende concentratie op zo'n klein gebied viel niet toevallig samen met de leidende positie van Nederland in handel, scheepvaart en financiën, alsmede landbouw en techniek. En verder had

dit alles nooit kunnen ontstaan of in stand gehouden worden als de Republiek niet meer dan een eeuw lang ook één van de grote militaire mogendheden van Europa was geweest en langer nog één van de grootste zeevarende mogendheden van de wereld. Dit alles werd tot stand gebracht door een samenleving die aanzienlijk kleiner was dan haar voornaamste rivalen, met nauwelijks twee miljoen inwoners op het hoogtepunt van de Republiek.

Momenten van verhoogde scheppingsdrang en grote prestaties op velerlei terrein geconcentreerd in een enkel gebied zijn ongetwijfeld in de geschiedenis nogal zeldzaam. Wanneer zij voorkomen, zoals in het klassieke Athene en het Florence van de Renaissance, valt het vaak op dat deze aanhoudende creativiteit is geconcentreerd in een kleine geografisch ruimte. Juist vanwege deze zeldzaamheid en intensiteit is het moeilijk zulke hoogtijperioden naar waarde te schatten met normale geschiedkundige maatstaven. Het is moeilijk een omvattend beeld van de Nederlandse Gouden Eeuw te geven en veel blijft onvermijdelijk ongrijpbaar. Het is voor historici dus verleidelijk en in de praktijk ook gebruikelijk zich te beperken tot slechts één aspect - kunst, landbouw, scheepvaart - en vervolgens de ontwikkelingen in de Nederlanden op dat terrein te vergelijken met die elders in Europa en in de wereld. Het bestuderen van het geheel van zo'n geweldig rijk panorama is minder gebruikelijk, en moeilijker bovendien. Maar wat is het de moeite waard! Voor iedereen die een afzonderlijk aspect van de Republiek heeft leren waarderen, zal het streven naar een totaalvisie onveranderlijk ook leiden tot een verdiept en verrijkt beeld niet alleen van het geheel, maar ook van elk van de afzonderlijke dimensies.

DEEL I

*HET ONTSTAAN VAN DE REPUBLIEK,
1477-1588*

De Sint-Elisabethsvloed, een paneelschildering van de Meester van Rhenen (ca. 1500). Weergegeven is de overstroming van 1421 bij Dordrecht met rechtsboven de dijkdoorbraak bij Wioldrecht

Op de drempel van de moderne tijd

DE OPKOMSTVAN HOLLAND

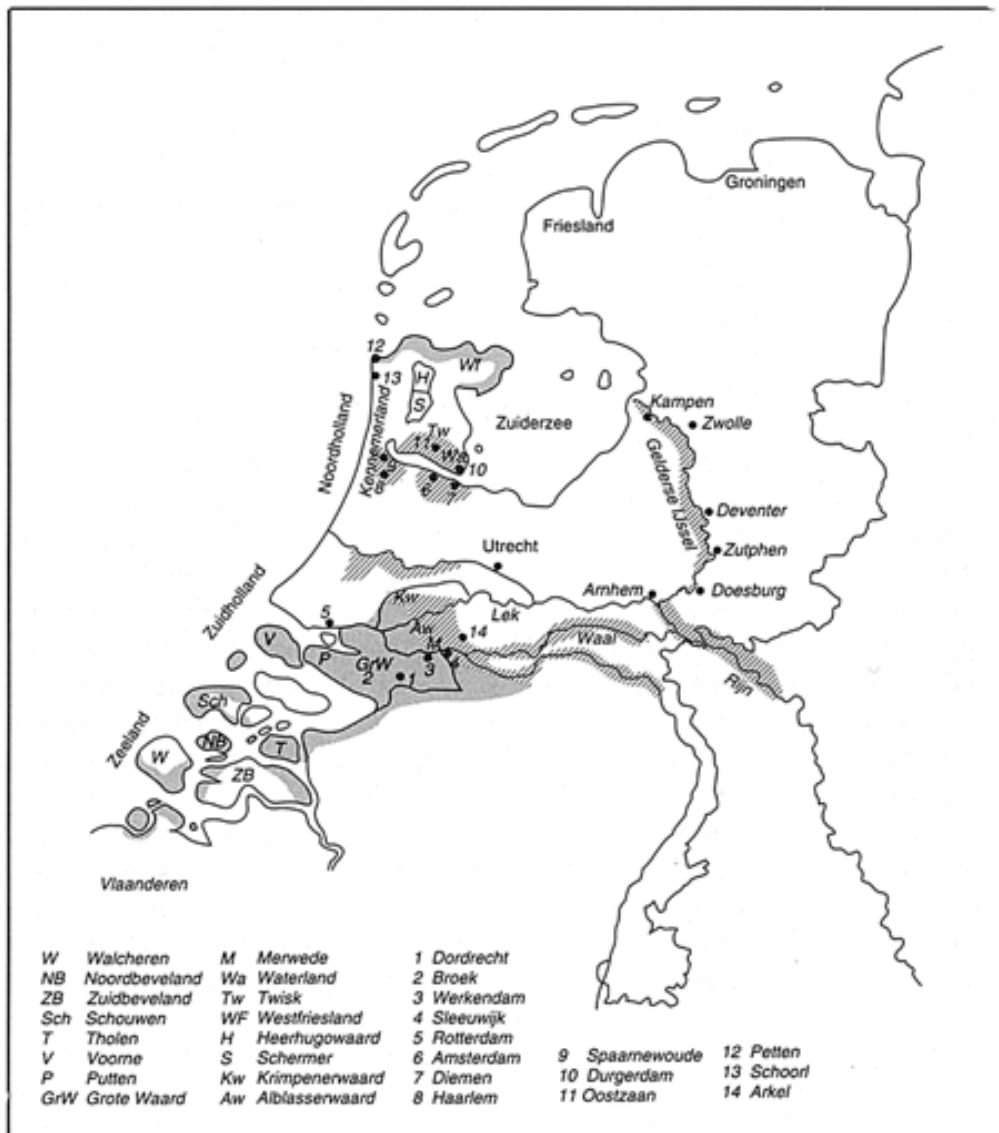
Het politieke, economische en culturele middelpunt van de Republiek na 1572 was de provincie Holland, en het is logisch dat ons verhaal begint met de groei van Holland naar een overheersende positie in de Lage Landen in de dertiende eeuw. De dertiende eeuw was inderdaad een cruciale periode voor de Nederlanden. In die tijd werd in veel opzichten de basis gelegd voor de opkomst van de noordelijke Nederlanden die Europa en de rest van de wereld zo zou verbazen. Voordien was er al wel sprake geweest van primitieve dijken- en dammenbouw en de aanleg van afwateringskanalen voor de beheersing van het water. Tot ca. 1200 echter was dit slechts op beperkte schaal gebeurd, onvoldoende om ontginning van de laaggelegen westelijke gebieden van de Nederlanden mogelijk te maken. Zelfs gebied dat niet altijd onder water stond had toch veelvuldig met overstromingen te kampen. Het twaalfde-eeuwse Holland bestond, evenals Zeeland, een groot deel van Friesland, Groningen, Utrecht, en het aan de Scheldemonding gelegen deel van Vlaanderen uit gevaarlijk, dun bevolkt moerasland, van weinig belang binnen het geheel der Lage Landen. De meeste landbouw- en handelsactiviteiten speelden zich af in het hoger gelegen gebied in het zuiden en oosten, buiten bereik van de zee. In die tijd waren Utrecht, Kampen, Deventer, Zwolle, Nijmegen en Zutphen de voornaamste steden ten noorden van de grote rivieren. Pas na 1200 werd systematisch en grootschalig werk gemaakt van dijkenbouw en landaanwinning in het hele laaggelegen gebied tussen de mondingen van Schelde en Eems. Grote gebieden werden toen bedijkt, drooggemalen, in cultuur gebracht en intensief gekoloniseerd. Het gevolg was, met name in de noordelijke Nederlanden, een verschuiving van het zwaartepunt van de bevolking en de bijbehorende bedrijvigheid naar de laaggelegen gebieden, en dan weer in het bijzonder Holland.

De bouw van enorme zeedijken van aarde en puin, begonnen in de dertiende eeuw, hoe primitief van ontwerp ook, zou verstrekkende gevolgen hebben. Deze ontwikkeling markeerde een nieuw stadium in de epische strijd tussen mens en water in een groot deel van de Nederlanden die voortduurt tot op de dag van vandaag. Vanaf de dertiende eeuw werden grote gebieden drooggelegd,

produktief gemaakt, en tot op zekere hoogte veilig gesteld. De mate van veiligheid hing echter nogal af van de omstandigheden. De dijken en oevers behoeften voortdurend onderhoud en hun toestand kon snel verslechteren of verbeteren. Dit leidde nogal eens tot een terugslag en soms tot grote rampen. Toch werd de techniek geleidelijk verbeterd en het tempo van landaanwinning versneld, met als hoogtepunt de eerste periode van de Gouden Eeuw (1590-1648). Hierna volgde een duidelijke vertraging en na 1672 een stagnatie, die aanhield tot aan het midden van de achttiende eeuw. Pas na 1850 werd het tempo van voor 1650 weer bereikt.

Maar zelfs vergeleken met de opmerkelijke vooruitgang die werd geboekt tussen 1590 en 1672 waren de prestaties in de dertiende eeuw op het gebied van drooglegging en landaanwinning imposant. Bovendien was deze eeuw niet alleen getuige van het begin van dit grote drama, een van de indrukwekkendste voorbeelden van de toenemende invloed van de mens op zijn omgeving, maar werd in deze tijd ook het noodzakelijke politieke en juridische kader geschapen. Voor het bouwen en onderhouden van dijken, dammen en afwateringskanalen en voor het vergaren van de benodigde middelen werden plaatselijke waterschappen en polderbesturen opgericht, die in Holland *heemraadschappen* genoemd werden. Dit waren organen die fungeerden als samenwerkingsverbanden waarin dorpen, steden en plaatselijke edellieden hun vertegenwoordigers hadden. Hoewel zij in feite spontaan en plaatselijk ontstaan waren, oefenden aan het begin van de dertiende eeuw de graaf van Holland en naburige heren een toenemende invloed uit op dit netwerk van instellingen dat toen al een essentiële rol speelde bij het beheer van dijken, afwateringen en waterwegen. Zij deden dat met name door het oprichten van regionale lichamen voor het toezicht op plaatselijke waterschappen, *hoogheemraadschappen* genoemd. Dit waren ook weer colleges van steden, plattelandsgemeenschappen en de adel, maar hun werkwijze en bevoegdheden werden door de graaf vastgesteld en hun vergaderingen werden voorgezeten door een *dijkgraaf*, die in Holland en Zeeland meestal door de graaf benoemd werd en vaak ook een van diens plaatselijke ambtenaren was. Hij combineerde zijn functie in het dijkonderhoud en waterbeheer met een breed scala van fiscale, juridische en politietaken.

Holland, Zeeland, en aanzienlijke delen van Utrecht, Vlaanderen, Friesland en Groningen vormden rond 1300 een vrijwel geheel nieuw land, beschermd en produktief gemaakt door dijken, dammen, polders, en uitgestrekte rivieroevers, gebieden die veel meer dan voorheen ruimte boden voor bewoning, landbouw, scheepvaart en handel. De verschuiving van bevolking en activiteit veranderde bovendien het politieke en culturele evenwicht. Holland was rond 1200 nog een marginaal gebied, maar negentig jaar later had het zich een dominante positie verworven in de lappendeken van kleine staatjes ten noorden van de grote rivieren en begon het in macht vergelijkbaar te worden met Vlaanderen en Brabant.

KAART I.

Vanaf de twaalfde eeuw worden de Lage Landen in toenemende mate geteisterd door stormvloeden, die een hoogtepunt bereiken bij de Allerheiligenvloed van 1570. Het meest bekend werd de St. Elizabethsvloed van 1421. Afgebeeld de overstroomde gebieden in 1421

In de veertiende eeuw waren de zuidelijke delen van de Lage Landen economisch ook in veel andere opzichten nog altijd veel verder ontwikkeld dan het noorden. Samen met Noord-Italië vormden de zuidelijke Nederlanden zelfs het meest verstedelijkte gebied in Europa. Waren er aan het einde van de veertiende eeuw op het grondgebied van het huidige België minstens tien steden met meer dan 10.000 inwoners - aangevoerd door Gent (ca. 60.000), Brugge (ca. 35.000), Brussel (ca. 17.000), en Leuven (ca. 15.000) - ten noorden van de rivie-

ren waren slechts drie steden met meer dan 10.000 inwoners en niet één daarvan had er substantieel meer dan dat aantal.¹ Bovendien had slechts één van die steden - Dordrecht - vrije toegang tot de zee. Het leeuwedeel van de handel en nijverheid van de Lage Landen was in Vlaanderen en Brabant te vinden. Ten noorden van de rivieren was de activiteit nog voornamelijk geconcentreerd langs de IJssel - Kampen, Zwolle, Deventer en Zutphen, en ook Utrecht; niet in Holland.

Toch zou het ondanks het geweldige overwicht van het zuiden op vele gebieden onjuist zijn te concluderen dat de noordelijke Nederlanden politiek en economisch ondergeschikt waren aan het zuiden. De lappendeken van zuidelijke staten - waarvan Vlaanderen en Brabant de belangrijkste waren - was voornamelijk georiënteerd op het westen en zuiden; Brabant had ook wat politieke bemoeienis met het oosten. Naar het noorden oefenden zij weinig invloed uit. De grote rivieren die de Lage Landen van oost naar west doorsnijden, vooral de Maas en de Waal, vormden zo'n formidabele politieke en strategische barrière dat geen zuidelijke staat ten noorden van de rivieren militaire of wezenlijke politieke invloed kon uitoefenen. Weliswaar botsten Brabant en het hertogdom Gelre herhaaldelijk bij de Maas met elkaar, en de hertogen van Brabant vielen verscheidene malen Gelders gebied binnen, maar dit conflict bleef beperkt tot het afgelegen zuidelijkste deel van Gelre - het Overkwartier of Roermondkwartier (zie Kaart 4, blz. 73).² Fricties tussen Brabant en Gelre kwamen ten noorden van de Waal niet voor.

De rivieren vormden een effectieve barrière; er was weinig bemoeienis vanuit Vlaanderen en Brabant met de pogingen van de graven van Holland om de overhand te krijgen op het complex van staatjes in het noorden. Tijdens de late Middeleeuwen en tot in de vijftiende eeuw vormden de Nederlanden twee gescheiden politieke circuits; wat ze later in veel opzichten zouden blijven. In het noorden trachtten de kleine, hoger gelegen staatjes zich tegen het opdringende Holland te verzetten en hun handel en scheepvaart te verdedigen. Hoewel er dus geen gebrek aan verzet tegen de Hollanders was, waren deze gebieden en steden toch niet opgewassen tegen Hollands opkomst. Eenmaal beschermd tegen de zee en ontgonnen, was het kleigebied aan de kust veel vruchtbaarder dan de meestal tamelijk arme zandgronden verder landinwaarts.³ De bevolkingsdichtheid op het platteland in het noordoosten was en bleef dus relatief laag. Utrecht en de oostelijke staten hadden voorlopig nog de meeste steden, maar zij misten de politieke structuur om hun commerciële overwicht te verdedigen en bestendigen. In politiek opzicht waren alle staten ten noorden en oosten van Holland innerlijk zwak. De bisschop van Utrecht, die zijn ongezeglijke adel en de burgerij van de stad niet in de hand had, was zelden of nooit een partij voor de graaf van Holland. Vanaf het begin van de veertiende eeuw was hij soms zelfs niet meer dan een protégé van de steeds eierzuchtiger graaf.

De noordwaartse expansie van Holland begon in de jaren tachtig met de

succesvolle annexatie door graaf Floris V (1256-1296) van West-Friesland (zie Kaart 2, blz. 16), waarmee hij een bruggehoofd verwierf in de richting van Friesland zelf. Al spoedig begon Holland zijn invloed verder noordwaarts en aan de overkant van de Zuiderzee uit te breiden. Er waren daarbij wel tegenslagen. Na herhaalde pogingen tot onderwerping van Friesland werd graaf Willem IV in 1345 in de strijd tegen de Friezen gedood. Maar Holland deed nieuwe pogingen en rond het midden van de veertiende eeuw had het aanzienlijke steun in Friesland verworven, vooral van steden die hoopten op meer rust en orde in ruil voor hun onderwerping. De Hollandse steden, met name Amsterdam, steunden het beleid van de graaf, omdat zij maar al te graag paal en perk gesteld zagen aan de Friese piraten die het voorzien hadden op hun schepen die naar het noorden voeren. In 1396 hielpen zij een grote expeditie te financieren die erin slaagde het grootste deel van Friesland en de Ommelanden te veroveren, in bondgenootschap met de Friese factie die bekend stond als de *Vetkopers*. De graaf van Holland, belust op uitbreiding van zijn territorium en macht, en op het dwarszitten van de toenmalige bisschop van Utrecht die het voorzien had op Groningen en Drenthe, werd ook gedreven door de ontwrichtende invloed die hij vreesde van de toenemende spanningen tussen de Hollandse edelen. Hij moest hen zien te herenigen, en hun rusteloze energie afleiden van interne kwesties, en deed dit door hen aan te zetten tot veroveringen elders.⁴ Hij had hier tijdelijk succes mee. De anti-Hollandse factie in Friesland en de Ommelanden, de *Schieringers*, vocht echter door, en tegen 1414 had Holland, afgeleid door moeilijkheden elders, haar greep op Friesland verloren.

Blijvender resultaat had Hollands expansiedrift in Zeeland. Zoals we gezien hebben hadden Vlaanderen en Brabant weinig invloed ten noorden van de rivieren. Maar Zeeland was een speciaal geval; cultureel, economisch en politiek lag het als een wig tussen noord en zuid in, een overgangsgebied dat langdurig betwist werd door de graven van Holland en Vlaanderen. Deze strijd begon in de twaalfde eeuw en aanvankelijk had Vlaanderen de overhand, maar met de groei van Hollands macht en rijkdom begon het evenwicht in de dertiende eeuw te verschuiven.⁵ In 1253 versloeg graaf Willem II (1234-56) een Vlaams leger op Walcheren, het belangrijkste eiland van Zeeland, en bij het verdrag van Brussel (1256) ging Zeeland in feite over in Hollandse handen. De graaf van Vlaanderen bleef dit resultaat aanvechten, totdat hij door de Fransen en de Hollanders werd verslagen in een zeeslag bij Zierikzee in 1304. Bij het verdrag van Parijs (1323) deed graaf Lodewijk van Vlaanderen afstand van alle Vlaamse aanspraken op het gewest en erkende hij de graaf van Holland ook als graaf van Zeeland. Holland was nog niet zo sterk als Vlaanderen of Brabant. Maar de strijd om Zeeland liet zien dat Holland het nu niet alleen ten noorden van de rivieren voor het zeggen had, maar dat het Vlaanderen en Brabant tussen en langs de rivieren had overvleugeld. Na 1323 is het gezag van Holland over Zeeland nooit meer betwist.

Na de Zwarte Dood van 1348 kampte het grootste deel van Europa met een demografische en economische terugslag en een teruggang van de steden, die wel een eeuw aanhield. Hoewel de Lage Landen er over het geheel genomen relatief goed vanaf kwamen, was er in de grote Vlaamse en Brabantse steden toch ook sprake van een dalende bevolking en economische activiteit.⁶ Holland en Zeeland zagen echter als enige regio in Europa tijdens deze langdurige depressie een gestage uitbreiding van hun steden. De balans tussen Holland en de rest van het noorden en die tussen Holland en de belangrijkste zuidelijke staten verschoof dus ten gunste van Holland.⁷ Woonden er in 1300 in Holland maar 8.000 personen in plaatsen met meer dan 2.500 inwoners, een schamel aantal vergeleken met het noordoosten, laat staan met Vlaanderen en Brabant, rond 1400 waren dat er al 42.000. In 1514 had Holland 120.000 stadsbewoners, 44 procent van de bevolking. De vier grootste Hollandse steden hadden de belangrijkste steden van het noordoosten, op Utrecht na, ingehaald. Utrecht was in de eerste helft van de zestiende eeuw nog de grootste stad van de noordelijke Nederlanden. De grote steden van het zuiden waren weliswaar nog altijd veel groter en belangrijker dan die van het noorden. Gent en Antwerpen hadden in 1500 meer dan 40.000 inwoners, Brugge en Brussel meer dan 30.000. De vier grootste Hollandse steden - Leiden, Amsterdam, Haarlem en Delft - zaten alle nog tussen de 10.000 en 15.000. Maar Holland overtrof in termen van bevolkingsdichtheid en mate van verstedelijking nu de rest van het noorden en legde ten opzichte van het zuiden steeds meer gewicht in de schaal; zie Tabel 1, blz. 15 en Tabel 2, blz. 60.

Tegen het einde van de vijftiende eeuw waren Vlaanderen en Brabant nog altijd de volrijkste en economisch meest ontwikkelde provincies, maar Holland kwam nu onbetwist op de derde plaats; en hoewel daar nog geen echt grote steden waren was het percentage stedelingen er hoger dan waar ook. Geen van de andere Nederlandstalige provincies kon wat betekenis en bevolkingsaantal betreft bij Vlaanderen, Brabant en Holland in de schaduw staan. Van de andere provincies van de Lage Landen was alleen de bevolking van het Franstalige Artesië meer dan half zo groot als die van Holland; zie Tabel 1.

Holland kwam dus in termen van bevolking en verstedelijking opzetten, maar viel nog altijd in het niet bij Vlaanderen en Brabant wat betreft handel, nijverheid, rijkdom en belastingopbrengst. Weliswaar kon Holland rond het midden van de vijftiende eeuw op veel meer schepen en zeelieden bogen dan deze provincies bij elkaar, maar Hollands maritieme kracht was beperkt tot het vervoer van laagwaardige massagoederen, vooral graan, timmerhout, zout en vis, en de visserij. Holland had dus nauwelijks grote kooplieden, weinig inkomen uit de handel, en veel minder exporterende industrie dan Vlaanderen en Brabant.⁸ De Habsburgse regering stelde in de zestiende eeuw de door Holland op te brengen belasting dan ook op slechts de helft van die van Brabant, terwijl deze laatste werd gesteld op vijf zesden van wat Vlaanderen moest opbrengen.⁹ Het verst lag Holland achter op het gebied van de handel en nijverheid in hoog-

TABEL I.
Bevolkingsaantallen in de voornaamste provincies van de Lage Landen, 1477

Provincie	Bevolkingsaantal			Percentage van Nederlanden als geheel
	Totaal	% platteland	% stad	
Vlaanderen	660.000	64	36	26,0
Brabant	413.000	69	31	16,0
Holland	275.000	55	45	10,5
Artesië	140.000	78	22	5,5
Hainault	130.000	70	30	5,0
Luik	120.000	-	-	4,5
Gelre	98.000	56	44	3,8
Waals				
Vlaanderen	73.000	64	36	2,8
Friesland	71.000	78	22	2,7
Luxemburg	68.000	85	15	2,6
Overijssel	53.000	52	48	2,0

Bronnen: Van Houtte, *Economische en sociale gesch.* 130-1; Blockmans en Prevenier, *Bourgondische Nederlanden*, 392.

waardige produkten. De belastbare nijverheidsproductie van Holland werd nog in het midden van de zestiende eeuw geschat op minder dan een vijfde van die van Vlaanderen en slechts op een twintigste van de zuidelijke Nederlanden in hun geheel.¹⁰

Een cruciaal verschil tussen Holland en de andere twee grote gewesten van de Lage Landen was dat er in het zuiden sprake was van een veel sterkere concentratie van bevolking, rijkdom en invloed in een klein aantal zeer grote steden. Die steden hadden dan ook een overheersende invloed in hun gewesten. Gent, Brugge, Antwerpen, Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch waren allemaal groter dan enige stad in Holland. In Vlaanderen waren drie, en in Brabant vier steden toonaangevend in hun eigen regio. Zo brachten in Vlaanderen de drie voornaamste steden - Gent, Brugge en Ieper - 35 procent op van de totale belasting in hun gewest. Daarbij zonken alle andere steden in het niet: op de vierde plaats kwam Duinkerken met slechts 1,2 procent.¹¹ In Holland daarentegen waren geen dominante steden zoals in Vlaanderen, maar zeven steden van ongeveer gelijke grootte, met zo'n 10.000 tot 12.000 inwoners, die geen van alle in staat waren het gewest, of zelfs maar een eigen regio te overheersen: Leiden, Haarlem, Dordrecht, Delft, Amsterdam, Gouda en Rotterdam. Het overwicht van een paar steden in Vlaanderen en Brabant verscherpte de tegenstellingen binnen die provincies, en maakte hen kwetsbaar voor stedelijk particularisme.

KAART 2.
Holland in de vijftiende en zestiende eeuw

De gelijkmatiger verdeling van de stedelijke bevolking in Holland bevorderde al in een vroeg stadium merkbaar de gewestelijke samenhang.

De eerste helft van de vijftiende eeuw was beslissend voor de opkomst van Holland. In die tijd ontwikkelden de Hollanders het volledig getuigde zeeschip, waardoor een opbloei van het massagoedvervoer mogelijk werd.¹² Vanaf ongeveer 1400 voeren indrukwekkende aantallen Hollandse schepen naar het Oostzeegebied voor graan en hout, en naar het westen van Frankrijk en Portugal voor zout. Tegelijkertijd kwam ook de volledig getuigde haringbuis tot ontwikkeling, waarmee Holland en Zeeland de haringvangst in de Noordzee meer dan drie eeuwen zouden beheersen.

De toenemende oriëntatie op de vrachtvaart en op de haringvangst werd in de hand gewerkt door toenemende problemen in de landbouw en in de strijd tegen het water.¹³ Tegen 1400 vertraagde de landaanwinning, omdat de grenzen van de toenmalige technologie bereikt waren. Tegelijkertijd bleef veel van het reeds aangewonnen land inklinken en dus dalen, waardoor voorheen veilige gebieden weer het gevaar van overstroming liepen.¹⁴ Er waren dan ook enkele rampzalige overstromingen waardoor aanzienlijke gebieden van Holland en Zeeland onder water kwamen te staan. Eén van de effecten van de crisis in de Hollandse landbouw was het overschakelen van akkerbouw naar veeteelt voor zuivelproductie, wat vergemakkelijkt werd door de import van steeds meer goedkoop graan uit het Oostzeegebied. Hierdoor was er steeds meer geïmporteerd graan nodig, liep de werkgelegenheid op het platteland terug, verhuisden meer mensen van het platteland naar de stad en kwam er meer boter en kaas beschikbaar voor de export, er waren minder landarbeiders nodig, en dus nam de verstedelijking toe. De toenemende problemen in de landbouw en de overstromingen, in combinatie met de gunstige ontwikkeling van vrachtvaart en visserij, leidden in de vijftiende eeuw tot een verschuiving van economische activiteit en bevolking van het platteland naar de stad. Dat droeg bij aan een versnelde verstedelijking van Holland, terwijl elders in Europa sprake was van achteruitgang en stagnatie.¹⁵ De zuidelijke Nederlanden stelden Holland in de schaduw op het gebied van hoogwaardige handel en nijverheid, vooral in exportproducten. Toch was Hollands economie op meer dan alleen zeevaart gericht. Vier van de zes 'grote steden' van Holland - Leiden, Haarlem, Delft, en Gouda - lagen landinwaarts, zonder vracht- of vissersvloot. Het waren bescheiden nijverheidsstadjes die heel wat bier produceerden, vooral voor plaatselijk gebruik, maar ook bestemd voor de zuidelijke Nederlanden, en wat textiel van middelmatige kwaliteit.¹⁶

Tegenover de expanderende handelsvloot en macht van Holland hadden de landinwaarts gelegen gewesten van de noordelijke Nederlanden maar één oplossing: bondgenootschappen vormen met Noordduitse en Baltische gebieden. Het had geen zin naar Brabant en Vlaanderen te kijken; die hadden geen invloed of macht ten noorden van de rivieren en konden het verzet tegen Hol-

lands expansie niet ondersteunen. Economisch, politiek en cultureel bleven Brabant en Vlaanderen zich op het westen en zuiden oriënteren en verlieten zich voor hun handel met het noorden geheel op de tussenhandel van de IJsselsteden, de Hanze, en ook Holland en Zeeland. De Hollandse expansie leidde dus niet alleen tot een oriëntatie op Noord-Duitsland en het Oostzeegebied van Holland zelf, maar ook van de rest van de noordelijke Nederlanden. In 1441 bijvoorbeeld, sloot Kampen zich bij de Hanzebond aan als volwaardig lid, terwijl Deventer en Zwolle, die al lid waren, hun banden met Lübeck en andere havensteden van de Hanze verstevigden. Van hun kant wilden de Noordduitse Hanzesteden maar al te graag bondgenootschappen en politieke contacten aangaan in de Lage Landen, om daarmee de groeiende invloed van de Hollanders in het Oostzeegebied te beteugelen.

De wrijvingen tussen de Hollanders en de concurrerende Duitse Hanzesteden namen onvermijdelijk toe met de gestage groei van het Hollandse aandeel in de vrachtaart in de vijftiende eeuw. Lübeck, de aanvoerder van de Hanzebond, was erop gebrand de Hollanders buiten de 'rijke handel' in textiel en andere hoogwaardige goederen te houden. Zij deed dit door nauwe samenwerking met de grote centra van handel en nijverheid in Vlaanderen en Brabant.¹⁷ Verder steunde de Hanzebond de concurrenten van Holland in de noordelijke Nederlanden, met name Kampen en Deventer.

Holland nam dus toe in macht en tot op zekere hoogte in welvaart, en kreeg grote aantallen handelsschepen en zeelieden, maar vooralsnog geen rijke koopmans-elite.¹⁸ Intussen ontstonden door Hollands opkomst niet alleen economische spanningen tussen Holland en naburige gebieden, maar ook binnen het gewest zelf. Want met de uitbreiding van Hollands gebied, bevolking en vloot begon er enige samenhang in het bestuur te komen terwijl de invloed van de steden toenam ten koste van het platteland. Voor het bekostigen van hun bestuur en hun oorlogen legden de graven van Holland steeds meer belastingen op, waarvoor ook weer meer bestuurlijke organisatie nodig was. Het gevolg was een groeiende kloof tussen aan de ene kant de adel en stedelijke patriciërs die de graaf steunden en in de gunst stonden aan zijn hof, en aan de andere kant zij die niet voor gunsten en baantjes in aanmerking kwamen en die dus redenen voor ontevredenheid hadden.¹⁹ Bovendien ontstonden er spanningen tussen de steden onderling, door pogingen van de graaf handel en scheepvaart te reguleren en de waterwegen, dijken, dammen en sluizen onder beheer te krijgen, waarbij invloed en voorrechten niet altijd tot ieders tevredenheid werden verdeeld. Bijzonder fel betwist werden de stapelrechten die de vrachtaart op de benedenloop van de Maas regelden. In 1334 werden die door Willem IV aan Dordrecht verkocht, waarmee hij Delft en Rotterdam stevig voor het hoofd stootte.

Deze interne spanningen kwamen tot uitbarsting in 1350, toen een leidende groep adellijke families - Wassenaar, Van Polanen, Brederode, Kralingen en Raephorst - die alle gunsten en mooie baantjes hadden, door hun rivalen

opzij werd gezet. Dit leidde tot een verbitterde burgeroorlog. De nieuwe dominante groep kreeg de steun van alle belangrijke steden behalve Dordrecht, en werd om nooit opgehelderde reden bekend onder de naam Kabeljauwen.²⁰ Hun tegenstanders werden van de weeromstuit Hoeken (haken) genoemd.

De strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen hield in Holland en Zeeland anderhalve eeuw aan, en liet even diepe sporen na in de Nederlandse samenleving als de vergelijkbare vete tussen de Welfen en de Ghibellijnen in het laat-Middeleeuwse Italië. Na verloop van tijd werd de oorspronkelijke oppositiepartij, de Kabeljauwen, geheel gezien als de partij van de gevestigde orde, en de Hoeken als de buitenstaanders, de oppositionele edelen en patriciërs. Daarom liepen verscheidene adellijke families, zoals de Wassenaars, aanvankelijk van de Hoekse partij, over naar de Kabeljauwen. De minder aanzienlijken, die reden hadden tot ontevredenheid, neigden naar de Hoekse partij.

Hoewel in de steek gelaten door de meeste toonaangevende edelen en patriciërs, bleven de Hoeken een ontzag inboezemende partij, en ze wonnen nog aan kracht door de toenemende belastingdruk en bestuurlijke bemoeienis van de graaf. Tegen het midden van de vijftiende eeuw hadden de Hoeken zich stevig ingegraven in de stedelijke gilden en schutterijen, waarmee het conflict niet alleen een lokaal stedelijk, maar ook een gewestelijk en intergewestelijk karakter kreeg.²¹ In Leiden en Gouda, waar de wolindustrie een zeker belang had gekregen, kozen de wevers voor de Hoeken, wat zij uitten in balladen en liederen, en in een enkele uitbarsting van geweld. De textielhandelaars steunden de Kabeljauwen. In Amsterdam was er een vergelijkbare tegenstelling tussen ambachtslieden en kooplui.

Al snel raakten de strijdende partijen in Holland en Zeeland betrokken bij gelijksoortige vetes in de rest van de noordelijke Nederlanden.²² Tijdens de late Middeleeuwen waren alle Noordnederlandse provincies sociaal en politiek instabiel. In Utrecht raakte het conflict tussen adel en patriciërs zo onontwaaibaar verbonden met dat in Holland, dat de partijen zich daar uiteindelijk ook Hoeken en Kabeljauwen gingen noemen. In Friesland bleven de rivaliserende partijen echter volgens de traditie Vetkopers en Schieringers heten; in de Ommelanden, Overijssel en Gelre werden zij Bronkhorsten en Hekerens genoemd, naar de leidende adellijke families aan beide zijden.

DE BOURGONDISCHE HEERSCHAPPIJ

Tot 1425 vormden de Lage Landen twee gescheiden politieke circuits, met weinig banden die over de rivieren heen reikten. In het noorden draaide alles om het Hollandse streven naar overwicht. In het zuiden waren er twee machtscentra, Vlaanderen en Brabant. In beide gewesten heerste diepe innerlijke verdeeldheid, niet alleen tussen steden en adel, maar ook tussen regio's, en tussen

patriciërs en gilden. Een ander verschil was dat de invloed van Frankrijk en Engeland in het noorden nihil was, terwijl zij in het zuiden het krachtenspel beslissend beïnvloedde, en tot nog meer versplintering aanleiding gaf.

De vrijwel complete scheiding tussen noord en zuid eindigde in 1425 met de dood van de laatste onafhankelijke graaf van Holland. In 1428 werd hertog Filips de Goede van Bourgondië (1419-67) de nieuwe heerser van Holland en Zeeland. Daardoor werd voor het eerst sinds de Karolingische tijd een deel van het noorden weer geregeerd door een grote Europese staat met zijn machtsbasis ten zuiden van de rivieren. De Bourgondische heerschappij in de Lage Landen was begonnen met de dood in 1384 van Lodewijk van Male, de laatste onafhankelijke graaf van Vlaanderen. Zijn gebied werd geërfd door zijn dochter Margareta en haar echtgenoot Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en jongere broer van de koning van Frankrijk, Karel V (1364-80). Het Bourgondische huis bezat aanvankelijk Vlaanderen en Frans-Vlaanderen, Mechelen, en had nauwe banden met Artesië en de Franche-Comté, evenals met het hertogdom Bourgondië. Hun gebied groeide echter gestaag, zowel in de Lage Landen als in noordoost-Frankrijk. De overname van Brabant en Limburg, beide in 1404-6, bevestigde de heersende positie van de Bourgondiërs in de Lage Landen. Achtereenvolgens annexeerden zij Namen (1421), Henegouwen (1428), Holland en Zeeland (1425-8), Luxemburg (1451) en uiteindelijk ook Gelre (1473).

Na een nieuwe uitbarsting van Hoekse en Kabeljauwse twisten tussen 1425 en 1428, waarbij de Hoeken tegen de Bourgondiërs partij kozen, brak voor Holland en Zeeland een rustiger periode aan, waarin zij hun plaats vonden in de zich snel ontwikkelende Bourgondische staat. In de jaren dertig

Portret van Antoon, grootbastaard van Bourgondië (ca. 1421-1504), die Gulden-Vliesridder werd in 1456, schilderij van Rogier van der Weyden

van de vijftiende eeuw begon hertog Filips met een programma van bestuurlijke hervorming om de Bourgondische Nederlanden meer tot een eenheid te smeden. In deze tijd ontstonden nieuwe instellingen als de Staten-Generaal, een vergadering van vertegenwoordigers van de gewestelijke Staten in de Bourgondische Nederlanden, een centrale Rekenkamer met een thesaurier-generaal en een ontvanger-generaal, en de beroemde Orde van het Gulden Vlies.²³

Maar hoewel de Bourgondische Nederlanden sinds de Karolingische tijd de eerste staat vormden die aan weerszijden van de grote rivieren gelegen was, bevond het zwaartepunt zich toch onmiskenbaar in het zuiden.²⁴ Na de bouw van het hertogelijk paleis in Brussel in 1451 resideerde het hof voornamelijk in die stad, kortstondig afgewisseld met Rijssel, Brugge, Mechelen, en een enkele keer Dijon.²⁵ Brussel was de hoofdstad. Invloed op belangrijke besluiten, hoge ambten, hertogelijke gunsten en beloningen waren weggelegd voor hoge edelen wier landen en onderdanen zich vrijwel altijd ten zuiden van de rivieren bevonden, aangevuld met een handvol juristen en geestelijken die meestal ook uit het zuiden kwamen. In het Bourgondische centrale bestuur en aan het hof was dan ook Frans, en niet Nederlands de voertaal. De hoge adel, die toch meestal voortkwam uit Franstalige Waalse families, vond dit prima. Het was ook geen bezwaar voor de patriciërs van de provincies Brabant en Vlaanderen, die wel Nederlands-

talig waren maar een lange traditie van het gebruik van het Frans kenden. Maar ten noorden van de rivieren had het Frans in zekere mate een vervreemdend effect omdat de plaatselijke elites er niet mee vertrouwd waren.

Ook de stimulans van kunst en cultuur die uitging van het hertogelijk hof, de hoge adel en de geestelijken bleef zo goed als beperkt tot het zuiden. De stichting van de eerste en enige universiteit van de Bourgondische Nederlanden in Leuven in

Filips de Goede, kopie naar een verloren gegaan schilderij van Rogier van der Weyden

1425 verenigde in zekere zin het geheel der Lage Landen, maar het zwaartepunt van het academische bedrijf kwam hiermee wel stevig in het hart van Brabant te liggen, dichtbij waar het hof een kwart eeuw later gevestigd zou worden. Vanaf ongeveer 1430 was er een indrukwekkende toename in de produktie van wandkleden, schilderijen, meubilair, beeldhouwwerk, zijdewerk, juwelen, beschilderd glas, en hofmuziek. Maar het is opvallend dat die produktie, en de technische specialisatie en verfijning die het ongekend hoge niveau van kunst en kunstnijverheid in de Bourgondische Nederlanden mogelijk maakten, geconcentreerd waren in Brussel, Gent, Brugge, Leuven, Mechelen en Antwerpen. Die pracht en verfijning, die in het vijftiende-eeuwse Europa ten noorden van de Alpen nergens werd geëvenaard, was niet zozeer het gevolg van een algemene toename van de welvaart in de Bourgondische samenleving, maar meer van een concentratie van rijkdom bij het hof, de hoge adel en de hoge geestelijken.²⁶ Kunst en decoratie werd een van de belangrijkste activiteiten van de Brabantse en Vlaamse steden.

Getalenteerde kunstenaars en ambachtlieden werden vanuit de wijde omgeving door de steden in de buurt van het hof aangetrokken. Rogier van der Weyden (ca. 1399-1464) was een Waal die zijn opleiding in Doornik had gehad maar zijn meesterwerken vooral in Brussel schilderde. Dieric Bouts († 1475) kwam vermoedelijk uit Haarlem, maar hij werkte voornamelijk in Leuven. Hans Memling († 1494), geboren en opgeleid in het Rijnland, werd de belangrijkste schilder van Brugge. Het centrum van de tapijtweverij lag in de Bourgondische tijd geconcentreerd in Brugge, Leuven en Gent.²⁷

In politiek en cultureel opzicht was Holland dus veelszins ondergeschikt aan de behoeften en belangen van de Zuidnederlandse elites en aan het in Brussel residerende Bourgondische hof. Hertog Filips de Goede stelde in Holland en Zeeland stadhouders aan. Zij werden bijna altijd gekozen uit de zuidelijke hoge adel. De weinige keren dat de hertog ten noorden van de rivieren kwam bleef hij maar kort. Belangrijker nog was dat edelen uit Holland en Zeeland zelden functies kregen aan het hertogelijk hof, in tegenstelling tot Walen en Brabanders.²⁸

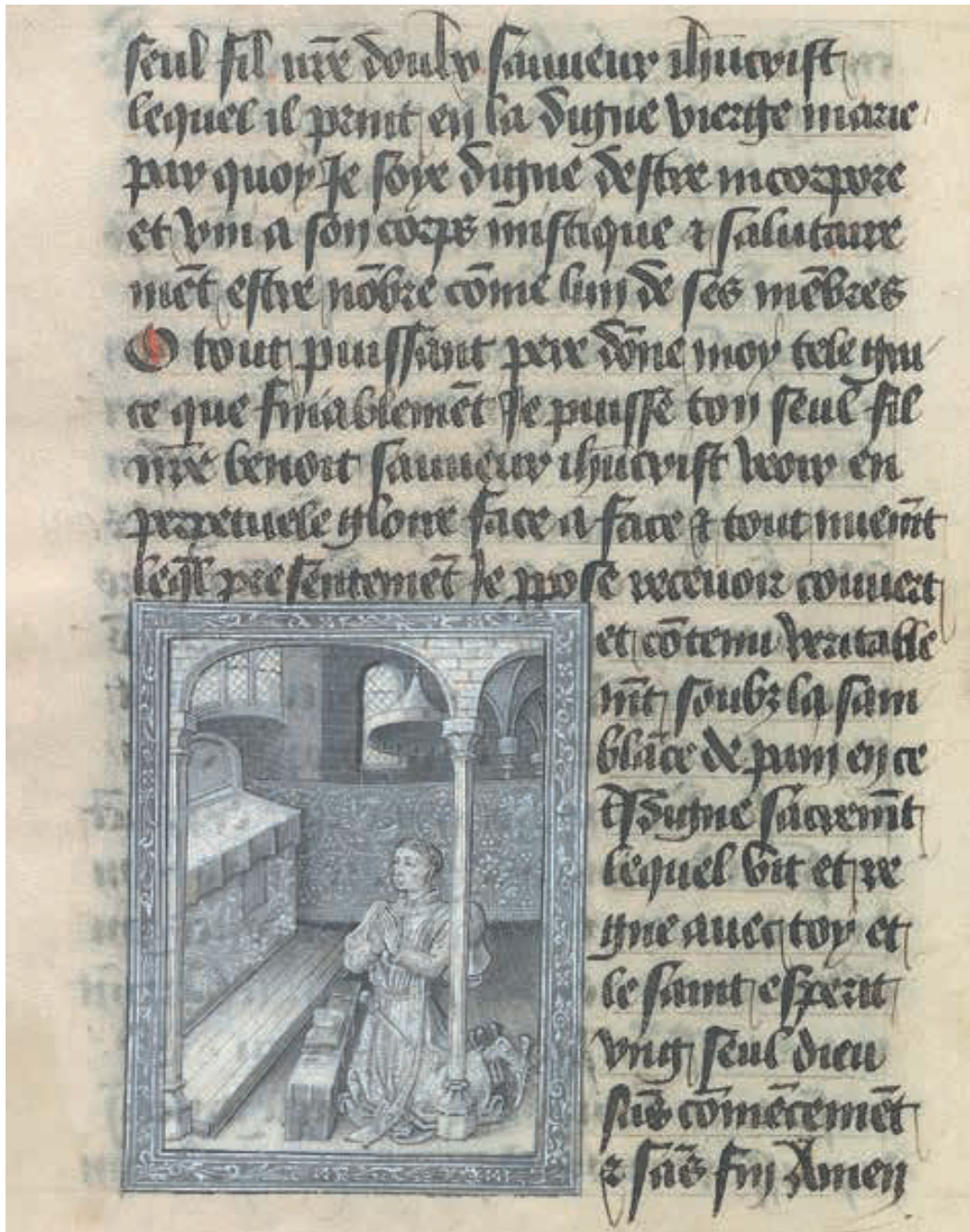
Dat het zwaartepunt van de Bourgondische staat in de zuidelijke gewesten lag, werd weerspiegeld door het functioneren van de belangrijkste staatsinstellingen. De Staten-Generaal vergaderden altijd in Brussel of in een andere zuidelijke stad. De Orde van het Gulden Vlies, in 1430 ingesteld als middel om de belangrijke edelen nauwer te binden aan het hof en aan de persoon van de Bourgondische hertog, bestond vanaf het begin bijna uitsluitend uit zuidelijke edelen. Van de oorspronkelijke 25 leden kwam er niet een uit het noorden.²⁹ In de loop van de vijftiende eeuw werden er twee of drie noorderlingen toegelaten, maar toen was het totale aantal inmiddels tot ongeveer 40 opgelopen. De Orde van het Gulden Vlies vergaderde tussen 1430 en 1559 23 keer, op twee keer na altijd ten zuiden van de rivieren.

In de praktijk bestond het enige belang van Filips in de noordelijke gewes-

ten erin, dat er rust heerste en dat ze hun belasting opbrachten. Zijn houding tegenover de adellijke en patricische partij-facties in die provincies werd hierdoor bepaald. Als baljuws - zoals de invloedrijkste gerechtelijke functionarissen op het platteland werden genoemd - en andere belangrijke ambtsdragers koos hij hoofdzakelijk Kabeljauwen, aangevuld met een handvol Hoeken, om die laatsten niet helemaal van zich te vervreemden. In de stadsbesturen koos hij opzettelijk van beide partijen evenveel, om hen van zijn gunst afhankelijk te maken en de onderlinge haat te verminderen.³⁰ Hierdoor werd het voor de steden moeilijker om hem eensgezind tegen te werken of in opstand te komen.

De belangen van Holland en Zeeland als zodanig interesseerden de Bourgondiërs maar matig. Voor de Hollanders had het weinig zin om bij de hertog steun te zoeken voor hun toenemende concurrentiestrijd met de Hanzebond. De hertog had zijn handen vol aan de Honderdjarige Oorlog in Frankrijk en zijn betrekkingen met Engeland, en had geen tijd of geld over voor de Duitse en Baltische gebieden.³¹ Vlaanderen en Brabant hadden evenmin veel sympathie voor de Hollandse klachten over de Hanzebond, want een succesvol expande-rend Holland zou met zijn handel en textielproductie een directe concurrent van Vlaanderen worden. Het gevolg was dat, naarmate het conflict met de Hanzebond verergerde, de Staten van Holland in feite als een zelfstandige regering optraden, ook al gebeurde het formeel in naam van de hertog. Vlaanderen en Brabant probeerden tevergeefs een dreigende oorlog tussen Holland en de Hanze te voorkomen. In de oorlog tegen Lübeck en zijn Noordduitse bondgenoten (1438-41) die nu volgde, brachten de Staten van Holland geheel zelfstandig aanzienlijke sommen geld bijeen uit de hele provincie, rustten oorlogsvloten uit, en raakten vergaand betrokken bij zowel de Deens-Noorse als de Noordduitse politiek. Wat bijzonder opvalt is dat de Staten van Holland kans zagen als eendrachtige en min of meer efficiënte regering op te treden, zonder een landsheer (hooguit een ver verwijderde),³² waarbij de zes voornaamste steden in de Staten samenwerkten en de landinwaarts gelegen steden de havensteden steunden.

In de meeste gewesten van de Lage Landen was niet alleen de adel diep verdeeld, maar was ook het stedelijk particularisme sterker dan de gewestelijke eenheid. Holland week op dit punt af en het lijkt geen twijfel dat de redenen daarvoor dezelfde waren als die voor de afwijkende economische en sociale structuur. Twee aspecten verdienen bijzondere nadruk. De late ontginning van grote delen van het gebied, gecombineerd met de landbouwcrisis in de vijftiende eeuw en de daarmee gepaard gaande ervaring van de stedelijke economie hadden Holland en Zeeland met hun vele steden topzwaar gemaakt. Steden domineerden het platteland nu meer dan in de rest van de Lage Landen. De stedelijke patriciërs gingen daardoor de Statenvergadering van Holland meer en meer overheersen. Maar veel belangrijker nog was het feit dat de twee economische pijlers van Holland - de vrachtaart en de haringvisserij - niet in handen waren van de zes grootste steden die het in de Staten voor het zeggen hadden: Dor-

Getijdenboek van Filips de Goede, Jean De Tavernier en assistent, Oudenaarde, 1453(?):
Filips in gebed

drecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, Delft en Gouda. Evenmin als de vele dijken en sluizen, die zowel de steden als het platteland beschermden. Het gevolg daarvan was een beperking van het particularisme en de autonomie van de ste-

den, dit in tegenstelling tot Noord-Italië en de zuidelijke Nederlanden. Het had voor een afzonderlijke stad geen zin een eigen weg te gaan, als zij daarmee de zeggenschap over haar meest vitale hulpbronnen verloor. Het zwaartepunt van vrachtaart en haringvisserij lag in een ring van steden in het noordelijk kustgebied - Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, en Edam - en verder in en rond Rotterdam en aan de monding van de Maas. De zes 'grote' steden konden deze sectoren, de pijlers van hun gezamenlijke economie en welvaart, alleen onder toezicht houden en verdedigen door samen te werken. Dat gold zelfs voor Dordrecht, dat vroeger zo vaak overhoop had gelegen met de andere steden (zoals met Rotterdam en Delft over de stapelrechten), en dat banden had met de Hanze. In de vijftiende eeuw ondervond Dordrecht namelijk bij zijn bloeiende Rijnvaart steeds meer hinder van Gelre, zodat de stedelijke elite haar belangen beter gediend zag door de Hanze-contacten te verbreken en zich aan te sluiten bij de andere Hollandse steden.³³

De Bourgondische hertog hield zich buiten Hollands oorlogen en de politieke verwickelingen in het Oostzeegebied. Hij probeerde niet om de Staten van Holland bij te sturen of te beteugelen.³⁴ Alleen door Holland speelruimte te geven, zelfs al leidde dat tot een botsing van belangen met Vlaanderen en Brabant, kon het binnen de Bourgondische staat ingepast worden. De Bourgondische Nederlanden van de vijftiende eeuw hadden dus een dualistisch karakter, met nauwelijks minder politieke en economische verdeeldheid tussen noord en zuid dan voordien.

De hertogelijke strategie van evenwicht tussen de Hollandse partijen in vroedschappen en ridderschap liep tegen 1450 stuk, toen onvrede onder de edelen tot een nieuwe Hoekse opstand leidde. De steden waren nu de belangrijkste bestuurlijke eenheden in Holland en Zeeland, maar de edelen speelden nog altijd een vooraanstaande rol en velen van hen stonden uiterst vijandig tegenover de bestaande verdeling van hoge posten en gunsten. Tegelijkertijd ondervonden de stadsbesturen, ook al werkten ze nu onderling samen, ieder voor zich veel problemen met hun gilden en ontevreden ambachtslieden. In 1445 kwam de hertog persoonlijk naar Holland - zijn eerste bezoek sinds 1433 - om de orde te herstellen en het gewestelijke bestuur te reorganiseren. Hij verwijderde de Hoeken uit de stadsbesturen, en verbood nog maar eens de aanduiding 'Hoeken' en 'Kabeljauwen'. Met zijn hervorming van het stedelijk bestuur versterkte hij het patricische element, en daarmee de belangrijkste stabiliserende factor in Holland en Zeeland.³⁵ Teneinde de invloed van gilden en schutterijen te beperken werden de vroedschappen drastisch verkleind. Die van Haarlem, bijvoorbeeld, werd teruggebracht van tachtig naar veertig leden. Hierdoor werden zij handelbaarder en minder representatief voor het volk.³⁶ De meeste Hollandse vroedschappen bestonden nu uit veertig, zesendertig (Amsterdam) of vierentwintig leden. Aanvankelijk werden de burgemeesters - meestal vier per stad - nog gekozen uit een breed college van kiesmannen, die voortkwamen uit de gilden en

stadswijken. Dit democratische element verdween echter al spoedig en de burgermeesters, de belangrijkste stedelijke bestuurders, werden steeds meer door de vroedschap zelf gekozen. In het midden van de vijftiende eeuw werd dus een economisch bevoorrecht patriciaat van regenten geschapen, scherp onderscheiden van de burgerij, dat het tot aan de Napoleontische tijd in de steden voor het zeggen zou hebben. Dit diende zowel de belangen van de hertog, die in ruil voor zijn gunsten stabiliteit, een functionerende rechtspraak en regelmatige belastingopbrengsten kon verwachten, als die van de patriciërs, die hun macht zagen toenemen. Zij waren echter nog steeds van de hertog afhankelijk om hun bevoorrechte positie te handhaven en te verdedigen.

Bij het uitbouwen van zijn staat werd hertog Filips, zelfs wat de bestuurlijke hervormingen in Holland en Zeeland betrof, geadviseerd door een kleine kring van hoge edelen die hun machtsbasis vooral in het zuiden hadden. Een van de voornaamsten onder hen was Jan IV van Nassau, wiens familie, behorend tot een klein Duits vorstengeslacht, tot de rangen van de hoogste adel in de Bourgondische landen was opgeklommen door het huwelijk in 1403 tussen Engelbrecht I van Nassau en Johanna van Polanen, een van de rijkste erfdochteren van de Nederlanden. De kern van de Nassause gebieden in de Nederlanden lag in het noorden van Brabant, waar de familie resideerde in hun paleis in hun eigen stad Breda. Andere vooraanstaanden behoorden tot de Waalse families Croy, Lalaing en Lannoy, en ook tot het oorspronkelijk uit Holland afkomstige geslacht Van Egmond. De Van Egmonds bezaten land in het noorden van Holland, maar door huwelijken met de Waalse adel en gunsten van het Bourgondische hof waren ze minstens zozeer een Zuidnederlandse als een Noordnederlandse familie geworden.

Ook al negeerden de Bourgondische hertogen de Hollandse bemoeienissen met het Oostzeegebied, ze hadden wel degelijk oog voor de historische aanspraken op delen van de noordelijke Nederlanden, die geërfd waren van vroegere graven van Holland.³⁷ Teneinde hun nieuwe staat uit te breiden en tot een eenheid te smeden moesten de hertogen gebieden waar problemen te verwachten waren aanpakken, vooral Gelre en Friesland. In zekere zin ging de uitbreiding van het al voor de Bourgondiërs bestaande overwicht van Holland ten noorden van de rivieren dus na de komst van de Bourgondiërs onverminderd verder. Het was immers logisch en zelfs onvermijdelijk dat Filips de Goede en zijn opvolger voornamelijk Hollandse hulpbronnen gebruikten voor het onderwerpen van andere noordelijke gebieden, omdat de manschappen en financiële middelen van Vlaanderen en Brabant zoals altijd in het zuiden en westen nodig waren.

Hertog Filips hernieuwde Hollands aanspraken op Friesland, en in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw leek het er even op dat Friesland en de Ommelanden door hem geannexeerd zouden worden. Tegelijk breidde de hertog zijn invloed uit in Utrecht en Gelre. In Utrecht, dat zoals gebruikelijk kreunde onder interne spanningen, brak in 1455 een gewapend conflict uit toen de kapittels,

aangemoedigd door de hertog van Gelre, een anti-Bourgondische kandidaat als bisschop kozen. Het was een broer van Reinoud, heer van Brederode, leider van de Hoeken, het traditionele anti-Bourgondische element in Holland. Deze Brederode genoot de steun van de Utrechtse gilden en van de Lichtenbergers, de Utrechtse adel die met de Hollandse Hoeken was verbonden, alsook van broer Reinoud, wiens stad en kasteel Vianen op de grens tussen Utrecht en Holland lag. Filips bracht onmiddellijk in Holland, en met Hollands geld, een leger op de been en viel Utrecht binnen. Brederode werd afgezet en vervangen door een bastaardzoon van de hertog, David van Bourgondië. Deze verandering werd spoedig door de paus bekrachtigd. De Hollandse troepen vielen ook het andere deel van het bisschoppelijke gebied, Overijssel (het Oversticht), binnen, drukten steun voor de Brederodes de kop in, en namen Deventer in na een beleg van vijf weken.

De Bourgondische staat bereikte het toppunt van zijn macht onder hertog Karel de Stoute (1467-77). Hij was een streng en autoritair heerser met uitgesproken monarchale neigingen. Hij liet geen kans voorbij gaan om de provinciale statenvergaderingen te laten merken wie de baas was in de Nederlanden en hoe hij hun rol zag. Zijn beleid was duidelijk: het leger uitbreiden, meer gebieden veroveren, het bestuur verder centraliseren, en meer belasting opleggen. Zijn methoden waren hardhandig en impopulair. In 1468 bezocht de hertog Zeeland en Holland, en benoemde nieuwkomers in het provinciale bestuur en in de vroedschappen, teneinde zich te verzekeren van bestuurders die hem in alle opzichten dienstbaar waren, met name bij het innen van de beden.³⁸ Voor het eerst werd het Hof, het provinciale gerechtshof voor Holland en Zeeland - er was maar één gerechtshof voor de twee provincies - onder het centrale gezag gebracht. Karels meest klinkende succes in het noorden was de verovering van Gelre in 1473, bij de dood van de kinderloos gestorven hertog Arnold. In het hertogdom werd aanzienlijke tegenstand met geweld overwonnen; de plaatselijke adel was diep verdeeld.

Het sensationele nieuws, in januari 1477, van de dood van Karel de Stoute in de veldslag tegen de Zwitsers bij Nancy veranderde op slag de hele situatie in de Nederlanden. De grieven tegen het beleid en de methoden van de hertog, tegen de centralisatie en, niet in de laatste plaats, tegen de concentratie van rijkdom en invloed in de handen van de belangrijkste vertrouwelingen en ambtenaren van de hertog hadden zich opgestapeld. Zijn dood en de ondergang van zijn leger veroorzaakten als gevolg van dit alles een ernstige crisis in de Bourgondische staat, een reactie tegen zowel de centralisatie als de wijdverbreide corruptie waarmee het hertogelijk bewind gepaard ging. Karel werd opgevolgd door zijn dochter, Maria van Bourgondië (1477-82), die zonder geld of leger aan alle kanten het hoofd moest bieden aan oppositie en opstand. Bovendien viel de koning van Frankrijk haar Franse provincies binnen.

Het zwaartepunt van de opstand tegen de Bourgondische heerschappij lag

in de zuidelijke Nederlanden, in het bijzonder in Vlaanderen, waarbij de stad Gent de leiding nam. Drie weken na de dood van haar vader moest Maria onder Vlaamse druk het beroemde Groot Privilege van 1477 ondertekenen, waarmee de Staten-Generaal der Bourgondische Nederlanden het recht kregen bijeen te komen wanneer hun dat goed dunkte; bovendien werd paal en perk gesteld aan de bevoegdheid van het centraal gezag om belasting te heffen en troepen op de been te brengen zonder toestemming van de gewesten.³⁹ In staatkundig opzicht waren er duidelijke parallellen tussen de opstand van 1477 en de latere grote

Maria van Bourgondië, Maximiliaan I, Filips de Schone en Karel V, houtsnede uit 1518 van Jacob Cornelisz van Oostzanen

Opstand tegen Spanje.⁴⁰ Evenals bij de latere Opstand was er duidelijke spanning tussen de pogingen van de provincies samen te werken in de Staten-Generaal en het gewestelijke particularisme. Vlaanderen wierp zich op als pleitbezorger van de gemeenschappelijke zaak, maar probeerde daarnaast ook zijn provinciale autonomie te versterken en steunde in het gewest zelf het overwicht van de belangrijkste 'leden', in het bijzonder de twee belangrijkste steden Gent en Brugge.⁴¹ Holland en Zeeland daarentegen waren nauwelijks geïnteresseerd in samenwerking met Vlaanderen en ze waren slechts zijdelings betrokken bij het Groot Privilege. Hollands verzet in 1477 tegen de Bourgondische heerschappij was in feite ook een reactie tegen Vlaanderen en Brabant. Holland en Zeeland waren het eens met Vlaanderen dat de Bourgondische macht beperkt moest worden, maar toonden geen belangstelling voor een algemeen statuut dat de rol van de Staten-Generaal in het zuiden en het Vlaamse leiderschap versterkte. Zij wilden een apart statuut voor Holland en Zeeland.⁴² Maria gaf in maart 1477 toe en vaardigde nog een 'Groot Privilege' uit, speciaal voor Holland en Zeeland, met

Engelbrecht II, graaf van Nassau (1451-1504), anoniem portret uit 1487

Keizer Maximiliaan I, schilderij van Albrecht Dürer

als belangrijkste punt de uitsluiting van 'vreemdelingen', waarmee vooral Vlamingen en Brabanders werden bedoeld, van posten in bestuur en rechtspraak in die provincies.⁴³ De Vlaamse edelman Lodewijk van Gruuthuse, die veertien jaar stadhouder van Holland en Zeeland geweest was, werd vervangen door de Zeeuw Wolfert van Borselen. Opmerkelijk is dat de Hollandse reactie tegen de Bourgondische heerschappij in 1477 een element van taalstrijd in zich droeg: de Staten van Holland en Zeeland stonden op het gebruik van het

Nederlands als bestuurstaal, in plaats van het Frans dat door de Bourgondiërs en vervolgens door de Habsburgers als zodanig gebruikt werd.⁴⁴

DE VROEG-HABSBURGSE NEDERLANDEN

Maria trouwde met Maximiliaan van Habsburg (1459-1519), die van meet af aan trachtte de grondwettelijke concessies die in 1477 aan de Staten-Generaal en de gewesten, Holland en Zeeland inbegrepen, waren gedaan terug te draaien.⁴⁵ Bij dit streven genoot hij de steun van de hoge adel, wiens rol onder de Habsburgers onverminderd van vitaal belang bleef. Na Maria's overlijden in 1482 steunden zij Maximiliaans regentschap ten behoeve van hun zoon Filips de Schone, tegen de Vlaamse oppositie in. Zij steunden, eveneens tegen de zin van Vlaanderen, ook zijn voortdurend aansturen op conflicten met Frankrijk. Toen Maximiliaan in 1486 tijdelijk terugkeerde naar Oostenrijk, liet hij de regering van de Habsburgse Nederlanden over aan zijn vertrouwde legeraanvoerder Albrecht van Saksen en aan een staatsraad die bestond uit hoge edelen die bekend stonden om hun trouw aan de Bourgondische, nu Habsburgse, staat. Het ging hier om voor-

aanstaande Waalse edelen plus Engelbrecht II van Nassau (1451-1504), hoofd van het Huis van Nassau in de Nederlanden.

Na zijn terugkeer leed Maximiliaan een aantal nederlagen tegen koning Karel VIII van Frankrijk, in 1487 gevolgd door een massale opleving van de opstand in Vlaanderen. Deze nieuwe golf van verzet werd aangesticht door Gent en kreeg de steun van de gilden in Brugge, waar Maximiliaan even in het nauw kwam. Maar zelfs in Vlaanderen bleef de opstand verdeeldheid zaaien, omdat de leidende steden, Gent en Brugge, elkaars leiderschap niet wilden aanvaarden. Anders dan Brugge aarzelde Gent niet om een formeel bondgenootschap met Frankrijk aan te gaan en een Frans garnizoen binnen te halen.⁴⁶

Maximiliaans vader, de Duitse keizer Frederik III, stuurde Duitse troepen om Gent en Brugge af te straffen, maar dit leidde aanvankelijk alleen maar tot een verbreding van de opstand. Brabant en de Hoekse bondgenoten van de Vlaamse rebellen in Holland kwamen nu ook in het geweer. In Holland namen de Hoekse opstandelingen Rotterdam, Woerden en Geertruidenberg in. Maar vanaf 1489 begon deze brede opstand in de Nederlanden tegen de Habsburgers stuk te lopen. De steun van Frankrijk bleek halfslachtig en ontoereikend. De samenwerking tussen de belangrijkste Vlaamse en Brabantse steden was minimaal. Eén van Maximiliaans belangrijkste steunpilaren, graaf Jan van Egmond, die dertig jaar (1484-1515) stadhouder van Holland en Zeeland was, dwong Rotterdam in juni 1489 door uithongering tot overgave. De opstand sleepte zich nog drie jaar voort, tot de overgave van Gent aan Albrecht van Saksen in juli 1492. In oktober van dat jaar brak in Sluis het laatste verzet, met uitzondering van Gelre. Daar leidde Maximiliaans mededinger naar de hertogstitel van Gelre, Karel van Egmond - of Karel van Gelre, zoals hij bekend werd - in 1491 met Franse steun een succesvolle opstand tegen de Habsburgers. De Gelderse steden en de lagere adel schaarden zich achter 'hertog' Karel.⁴⁷ Maximiliaan was woedend, maar kon wegens moeilijkheden elders niets anders doen dan het hertogdom dreigen met de 'totale destruction dudict pays'. Later, in 1504, probeerde zijn zoon Filips de Schone met een complete invasie Gelre binnen de Habsburgse machtssfeer brengen, maar zonder succes.

Deze grote opstand, en de diepe politieke crisis die de Habsburgse Nederlanden teisterde in de periode 1477-92, roepen om een vergelijking met de beroemdere opstand tegen het Habsburgse gezag in de Lage Landen tijdens het bewind van Filips II.⁴⁸ Er zijn enkele opmerkelijke parallellen. In beide gevallen maakten de Habsburgse heersers, verwickeld in een strijd om de macht met Frankrijk en vervuld van grote Europese ambities, in de Nederlanden gebruik van buitenlandse troepen en autoritaire methoden; en door het opschroeven van de belastingdruk ondervonden zij wijdverbreide oppositie van de steden en delen van de adel. In beide gevallen waren zware belastingdruk, veronderstelde schending van privileges, de inzet van buitenlandse troepen, bureaucratie en centralisatie enkele van de voornaamste oorzaken van de opstand. Ook het doel

Filips de Schone, met de eretekenen van de Orde van het Gulden Vlies

Albrecht van Saksen
(1443-1500)

van beide opstanden kwam overeen: het terugdringen van de macht van de Habsburgse heerser en de erkenning van de grondwettelijke bepalingen die waren opgesteld om de rol van de Staten-Generaal en de provinciale statenvergaderingen te vergroten. In beide gevallen gingen er ook stemmen op om helemaal met de Habsburgers te breken.⁴⁹

Toch waren er ook opvallende verschillen, en daarin ligt ongetwijfeld de verklaring voor het mislukken van de eerste opstand (1477-92) en het gedeeltelijk slagen van de tweede (1572-90), ondanks de toegenomen macht van de Habsburgse staat. Vier grote verschillen springen in het oog. Aan het einde van de vijftiende eeuw was er uiteraard geen Reformatie aan de gang en het was wellicht deze factor die meer dan wat ook tij-

dens de tweede opstand leidde tot een verharding van standpunten en compromissen onmogelijk maakte. Maar daarnaast moet worden opgemerkt dat het bij de eerste opstand ontbrak aan krachtige politieke leiding. Brabant en Vlaanderen waren intern verdeeld en hun steden en regio's werkten elkaar regelmatig tegen. Bij de tweede opstand daarentegen kon Holland tussen 1572 en 1576, en ook na 1584, een veel consistenter leiderschap bieden en vaak zelfs opleggen, dankzij historisch gegroeide omstandigheden. Ten derde stond in de opstand van 1477-92 de hoge adel geheel aan de Habsburgse zijde. Zelfs in Gelre distantieerden de bannerheren zich van de steden en de lage adel, die hun steun gaven aan hertog Karel.⁵⁰ In 1572 daarentegen schaarde een deel van de hoge adel zich achter de opstandelingen. Ten vierde nam in de eerste opstand hertog Maximiliaan actief deel aan de strijd, vanaf het begin vastbesloten om de concessies aan de Staten-Generaal en de gewesten van 1477 ongedaan te maken.⁵¹ In de tweede

Karel V (1500-1558), portret uit ca. 1532 van Christoph Amberger

opstand was de Habsburgse heerser Filips II, Maximiliaans achterkleinzoon, ver verwijderd van het strijdtoneel en bij tijd en wijle geneigd meer aandacht te geven aan andere problemen.

De obstakels voor het bereiken van politieke samenwerking binnen de Staten van Vlaanderen en Brabant, de twee dominante provincies in het zuiden, verdienen speciale aandacht. Want het waren vooral deze factoren die het moeilijk, zo niet onmogelijk maakten voor de zuidelijke provincies om voort te bouwen op de grondwets hervorming van 1477. Vlaanderen, de welvarendste en volkrijkste provincie van de Habsburgse Nederlanden, bestond in feite uit drie losse delen. De belangrijkste steden - Gent, Brugge en Ieper - hadden elk de leiding in hun eigen regio, waar niemand hun overwicht kon of wilde betwisten. Het waren vrijwel geheel gescheiden politieke en bestuurlijke eenheden.⁵² De kleinere steden heersten in de Staten van Vlaanderen en Brabant. Niettemin had de groei van de Bourgondische staat en later van de Habsburgers de macht van de adel doen herleven en in mindere mate die van de grote abdijen. Vooral in Brabant hadden de adel en de geestelijkheid voldoende invloed in de Staten om het hoofd te kunnen bieden aan de vier zogeheten 'hoofdsteden' - Antwerpen, Brussel, Leuven en 's-Hertogenbosch - in de zeldzame gevallen dat die samenwerkten.⁵³ Het gevolg was een vrijwel permanente patstelling in de Staten van Brabant.⁵⁴ Het was dus niet zozeer de verdeeldheid tussen de provincies maar die tussen steden en regio's die bepalend was voor de politiek, de instellingen, de economie en de cultuur in de zuidelijke Nederlanden. Toch ontwikkelde het *Grand Privilège* van 1477, hoewel in de praktijk al snel terzijde geschoven, zich tot een politieke mythe over hoe het zou moeten zijn, met tot aan het eind van de zestiende eeuw invloed op het openbare debat en de wensen en verlangens van de vele tegenstanders van de Habsburgers, vooral in het zuiden.⁵⁵

Voor het overwinnen van de provinciale en regionale verdeeldheid kon alleen op de hoge adel vertrouwd worden. Maximiliaan maakte dus veel werk van zijn goede relaties met de hoge adel, zoals ook zijn Bourgondische voorgangers dat hadden gedaan.⁵⁶ Het kon ook niet anders. In de vijftiende eeuw vulde de adel niet alleen de hoge ambten van staat en het stadhouderschap, maar hun familieleden en de van hen afhankelijke lagere adel bezetten de meeste posities in rechtspraak en bestuur op het platteland, en in de steden het ambt van schout, de verantwoordelijke man voor openbare orde en politie. De hoge adel had bovendien het bevel over het leger van de heerser, en hun familieleden waren goed vertegenwoordigd in de hoge geestelijkheid. In de vijftiende eeuw was staatsbestuur onmogelijk zonder medewerking van de rijkste en machtigste edelen. Pas later, in de zestiende eeuw, met de opkomst van het humanisme, waren er voldoende universitair geschoolde bureaucraten, juristen en ambtenaren waarmee de heerser zijn bestuurlijk apparaat grotendeels kon bemannen. Vooral tijdens de regering van Karel V deden de Habsburgers in de Nederlanden, waar het bestuur steeds ordelijker en doelmatiger werd, geleidelijk afstand van de

diensten van de zonen en kleinzonen van hen die de steunpilaren waren geweest van de Bourgondiërs en van Maximiliaan.

Maximiliaan werd in augustus 1493 naar Oostenrijk teruggeroepen om zijn vader op te volgen als keizer van het Heilige Roomse Rijk. In diezelfde maand bezegelden de Staten-Generaal het succes van Maximiliaan in de Lage Landen. Zijn 15-jarige zoon Filips werd ingehuldigd als vorst over de Habsburgse Nederlanden. Tegelijkertijd kreeg hij gedaan dat de vergaande privileges, die Maria in 1477 had verleend, door de Staten-Generaal nietig werden verklaard.⁵⁷ Filips de Schone zwoer bij zijn inhuldiging slechts die rechten en privileges te respecteren die ook Filips de Goede en Karel de Stoute erkend hadden.

De troonsbestijging van Filips werd door de edelen en patriciërs verwelkomd.⁵⁸ De hoge adel had Maximiliaan wel gesteund, maar stoorde zich aan zijn vele verplichtingen ten opzichte van het Heilige Roomse Rijk, zijn heerszuchtige persoonlijkheid en zijn niet aflatende rivaliteit met Frankrijk, evenals zijn kwistig gebruik van de Nederlandse rijkdommen voor doeleinden die weinig of niets te maken hadden met hun belangen. Filips was, anders dan zijn vader, een Nederlander. Bovendien was hij een zoon van de niet onpopulaire Maria, de laatste telg uit het Bourgondische huis. Belangrijker nog in de ogen van de hoge adel was dat hij jong en onervaren was, en geen andere keus had dan te regeren in samenwerking met de edelen die zijn vader in de strijd tegen Gent en Brugge hadden gesteund.⁵⁹ Daarnaast was de Franse koning zo verwickeld geraakt in de conflicten in Italië, dat hij een paar decennia lang geen bedreiging voor de Nederlanden meer vormde. Als gevolg van dit alles vormden het bewind van Filips de Schone (1493-1506) en het daaropvolgende regentschap van Margaretha van Oostenrijk (1506-1515) een uitzonderlijk stabiele en harmonieuze periode in de geschiedenis van de Nederlanden, vooral in het zuiden.

Toch bleven er aanzienlijke spanningen bestaan. Binnen de Habsburgse Nederlanden werd het centrale gezag op verschillende terreinen geleidelijk versterkt. Een belangrijke stap werd in 1504 in Mechelen gezet met het opnieuw instellen van de Grote Raad als het hoogste rechtsprekende orgaan voor het grootste deel van de Nederlanden. Noodzakelijkerwijs namen de stedelijke en regionale autonomie geleidelijk af ten gevolge van de centralisatie. Tegelijkertijd verminderde in de steden, vooral in Vlaanderen, de invloed van de gilden, die de ruggegraat van het verzet tegen Maximiliaan gevormd hadden. De patriciërs, aangemoedigd door het centrale gezag, versterkten hun greep op het stedelijk bestuur.

Ten noorden van de rivieren echter lag het grootste spanningsveld tussen de Habsburgse en de niet-Habsburgse Nederlanden. De verdrijving van Filips' strijdmacht uit Gelre in 1504-5 was het startsein voor een beweging tegen zowel de Habsburgers als tegen Holland, die nog tientallen jaren zou groeien en de noordelijke Nederlanden sterk zou destabiliseren.⁶⁰ Niet alleen Gelre, maar ook Friesland was een belangrijke conflicthaard. Filips benoemde in 1498 Albrecht

Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), landvoogdes der Habsburgse Nederlanden van 1507 tot 1515 en van 1519 tot 1530, kopie naar Bernard van Orley

van Saksen, als onderdeel van zijn beloning voor de onderwerping van Vlaanderen, tot zijn gevolmachtigd heerser over dat gewest - met steun van de Friese Schieringers. Maximiliaan maakte Albrecht zo tot een vazal van het Duitse Rijk.

Albrecht onderwierp Friesland; bij zijn dood in 1500 werd hij opgevolgd door zijn zoon George, die begon met het centraliseren van het provinciale bestuur in Friesland, waarbij een provinciaal Hof ingesteld werd, vergelijkbaar met dat van Holland en Zeeland.⁶¹ Maar George ontmoette felle weerstand van de Vetkopers, die aangemoedigd werden door de stad Groningen. In de jaren 1505-6, waarin Filips faalde in zijn poging Gelre te onderwerpen, werd George uit Groningen verdreven. Een tweede poging werd afgeslagen in 1514. Groningen vroeg aan hertog Karel van Gelre hulp om met George af te rekenen. Karel werd daarmee de feitelijke leider van de anti-Habsburgse beweging in het noorden. Karel steunde niet alleen Groningen, hij viel ook Friesland binnen, bijgestaan door de Vetkopers. De Geldersen en de Vetkopers namen Sneek en Bolsward in, waarmee het Habsburgse gezag in het grootste deel van Friesland en de Ommelanden gebroken was.⁶² George kon Leeuwarden behouden, maar omdat hij inzag dat zijn positie hopeloos was, stond hij zijn rechten op Friesland en Groningen af aan zijn nieuwe heer, de latere keizer Karel V, wiens vader Filips in Spanje was overleden.

De jonge Karel van Luxemburg (zoals hij toen genoemd werd) werd in januari 1515 ten overstaan van de Staten-Generaal in Brussel uitgeroepen tot heerser over de Habsburgse Nederlanden. Hij werd op traditionele wijze in Leuven ingehuldigd als hertog van Brabant, en bezocht vervolgens met veel vertoon Antwerpen, Mechelen, 's-Hertogenbosch, Breda, Bergen op Zoom, Namen,

Gent en Brugge. De dringendste taak van de nieuwe vorst was verdere afbrokkeling van het Habsburgse gezag in grote gebieden ten noorden van de rivieren te voorkomen. Op kosten van Holland werd een leger op de been gebracht om Friesland en Groningen weer tot gehoorzaamheid te dwingen. Floris van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, werd benoemd tot legeraanvoerder en 'stadhouder van Friesland'.⁶³ Bij deze operatie werden delen van Friesland heroverd, maar de Vetkopers en de Geldersen vochten hardnekkig terug, met brede steun, waarbij zij zowel het platteland als Sneek en Bolsward behielden. De inval liep uit op een patstelling, tot ontsteltenis van Amsterdam en de Westfrieze havens. Want aanhoudende Friese weerstand betekende dat de Zuiderzee en Hollands verbindingen met de open zee onveilig zouden blijven. Tijdens de winter van 1515-16 werd de Hollandse scheepvaart ernstig ontregeld door gewapende Friese schepen.⁶⁴

Aan het begin van Karels regeerperiode stonden de Nederlanden dus op een beslissende tweesprong. Het zuiden was onder de toekomstige keizer relatief stabiel, maar in het noorden heerste hevige onrust. Het vooruitzicht van een vereniging van alle Nederlanden ten noorden van de rivieren onder Habsburgse heerschappij kwam dichterbij, en dat was duidelijk in het belang van Holland.⁶⁵ Het anti-Habsburgse (en anti-Hollandse) verzet in Friesland, Groningen, Gelre, en al spoedig ook in Utrecht, ontregelde het vervoer over zee en over de rivieren in hoge mate. Karel kon echter de aandacht noch de financiële middelen opbrengen om de instabiliteit in de noordelijke Nederlanden snel te beëindigen. Hij had andere dingen aan zijn hoofd, waaronder het overnemen van de Spaanse troon na het overlijden in 1516 van zijn grootvader van moederszijde, Ferdinand van Aragon. In feite liet hij het aan zijn noordelijke stadhouders en de Staten van Holland over om een oplossing te vinden voor de moeilijkheden in de noordelijke Nederlanden.

DE INSTELLINGEN VAN DE HABSBURGSE NEDERLANDEN

Karel V vertrok in september 1517 via Vlissingen naar Spanje om zijn Spaanse erfenis op te eisen. De Habsburgse Nederlanden werden voor de tweede keer onder het regentschap geplaatst van zijn tante, Margaretha van Oostenrijk. Dit regentschap duurde dertien jaar (1517-30). Een belangrijke periode, omdat haar stijl van regeren fundamenteel verschilde van wat voordien gebruikelijk was. Haar houding was sterk dynastiek bepaald en autoritair, en zij was weinig geneigd de gewestelijke Staten of de hoge adel ter wille te zijn.⁶⁶ Haar persoonlijke adviseurs waren hoofdzakelijk buitenlanders, zoals Mercurino di Gattinara en Nicolas Perrenot, een hoge ambtenaar uit de Franche-Comté en vader van de latere kardinaal Granvelle. De hoge adel negeerde zij bijna volledig; ook Hendrik III, de graaf van Nassau (1483-1538). De enige hoge edele waarvoor zij enig

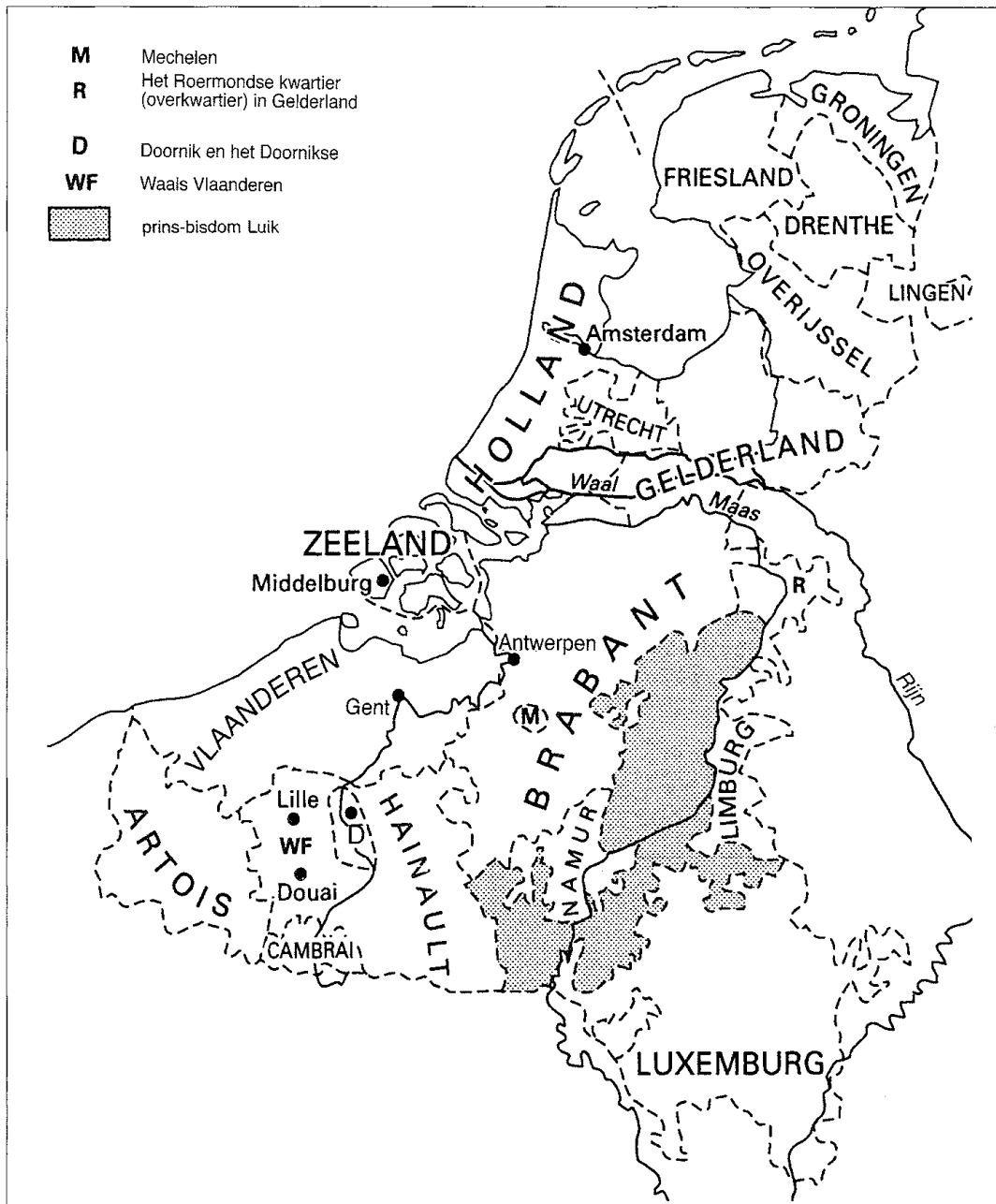
respect toonde was Antoine van Lalaing, graaf van Hoogstraten.

De verhoudingen tussen Margaretha en de hoge adel verslechterden zozeer dat een aantal van hen in 1524 Karel in Spanje een smeekschrift zond, waarin zij klaagden dat Margaretha hen, wanneer zij haar wilden spreken, liet wachten en geen belangrijke zaken met hen wilde bespreken. Karel schreef vanuit Valladolid naar zijn tante dat zij zich in dit opzicht beter moest gedragen en meer respect moest tonen voor de edelen. In ieder geval moest zij behalve Lalaing ook de graven van Nassau en Buren raadplegen bij belangrijke beslissingen.

Pas toen hij persoonlijk terugkeerde en het grootste deel van 1531 in Brussel doorbracht, ging Karel zijn eigen stempel drukken op het bestuur van de Habsburgse Nederlanden. In dat jaar gaf hij zijn aandacht grotendeels aan de reorganisatie en het versterken van het bestuur over de Lage Landen. Toen Margaretha overleed, koos hij zijn zuster Maria van Hongarije als landvoogdes (1531-40). Hij koos daarmee opzettelijk een onervaren boegbeeld met weinig kennis van de Nederlanden. Hij verbood haar om haar Weense gunstelingen mee te nemen met de bedoeling dat zij zich zou moeten verlaten op zijn vertrouwde ambtenaren, en de belangrijkste beslissingen aan hen zou overlaten.

De keizer vormde in 1531 drie nieuwe centrale bestuursinstellingen: een hoog adviescollege, Raad van State genaamd, een gereorganiseerde Raad van Financiën, en een Geheime Raad. Dit waren de zogeheten Collaterale Raden in Brussel, die ruwweg in dezelfde vorm tot 1788 zouden voortbestaan als voornaamste bestuursorganen van de Habsburgse Nederlanden.⁶⁷ Officieel was de Raad van State de belangrijkste van de drie en het was daar dat de voornaamste *seigneurs* bijeenkwamen. De raad had twaalf leden, waarvan de meesten zuidelijke edelen waren, met als voorzitter Jean Carondelet, aartsbisschop van Palermo, rechtsgeleerde en geestelijke. In de Geheime Raad daarentegen zaten geen hoge edelen; zij werd bemand door beroepsambtenaren en rechtsgeleerden die tot de hoogste bestuurlijke posten waren opgeklommen.⁶⁸ Karel probeerde hiermee de status en de aspiraties van de hoge adel te verzoenen met de nieuwe realiteit dat de macht gedeeltelijk in handen van beroepsambtenaren lag, waarvan sommigen buitenlanders waren. Door beide structuren van gezag en patronage te formaliseren hoopte hij het beide naar de zin te maken en wrijvingen tot een minimum te beperken.⁶⁹

De belangrijkste vertegenwoordigers van de Habsburgers in de gewesten waren de stadhouders. Alleen Brabant en Mechelen, die heel dicht bij het hof in Brussel lagen, hadden geen plaatsvervangend bestuurder. De andere provincies werden gegroepeerd onder stadhouders die onveranderlijk uit de vooraanstaande edelen gekozen werden. Zo hadden Zeeland en (vanaf 1528) Utrecht dezelfde stadhouder als Holland, terwijl Vlaanderen, Frans-Vlaanderen en Artesië nogal eens door een en dezelfde persoon werden bestuurd, evenals later Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. De voornaamste van Karels stadhou-

KAART 3.
De Nederlandse gewesten ten tijde van Karel V

ders was de zoon van Hendrik van Nassau die, als erfgenaam van het Zuidfranse prinsdom Orange, bekend werd onder de naam René van Chalon (1519-44). René volgde zijn vader in 1538 op in de Nassause bezittingen in de Nederlanden. Geboren in Breda, en vanaf zijn twaalfde jaar Ridder van het Gulden Vlies, was hij de eerste van het geslacht Nassau die de titel 'prins van Oranje' droeg. Hij was de oom en als houder van deze titel de voorganger van Willem de Zwijger. Hij werd in 1540 benoemd tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Daaraan werd nog het stadhouderschap over Gelre toegevoegd na de verovering van dit gebied in 1543. In het jaar daarop werd hij bij de belegering van een stad in Frankrijk gedood door een kanonskogel.

Karel zag in dat het gevaarlijk was de adel van zich te vervreemden. Zijn stadhouders waren echter een groot deel van de tijd niet aanwezig in hun gewesten en zij waren niet in staat om goed toezicht te houden op het innen van belasting en op de rechtspraak. Ze hadden er de tijd, de opleiding en de belangstelling niet voor. Het logische gevolg was dat de rol van de stadhouders, en van de adel in het algemeen, verder beperkt werd. Dit proces, dat al onder Margaretha was begonnen, werd onder Maria voortgezet.⁷⁰ Het was onvermijdelijk dat de Collaterale Raden in Brussel en de Grote Raad in Mechelen, het hoogste hof van de Habsburgse Nederlanden, in hun betrekkingen met de afzonderlijke gewesten minder gingen werken met de staf van de stadhouders en meer met het permanente bestuur en de rechterlijke macht. De belangrijkste verbindingslijnen in het Habsburgse bestuur liepen dus steeds meer van de centrale raden naar de provinciale gerechtshoven, die naast hun juridische bevoegdheden ook hun invloed op politiek en fiscaal terrein gestaag uitbreidden. Aan het einde van de vijftiende eeuw waren de meeste leden van deze provinciale hoven, waaronder die van het Hof van Holland (dat ook verantwoordelijkheid had over Zeeland) nog steeds edellieden. Maar in de eerste helft van de zestiende eeuw verminderde de rol van de edelen in het provinciale bestuur, omdat de centrale regering steeds meer universitair geschoolde juristen voor deze functies vond. Met het complexer worden van het bestuur kwam er meer behoefte aan hun deskundigheid, ijver en systematische werkmethode. In 1520 waren zes van de dertien leden van het Hof van Holland edellieden; in 1572 waren dat er nog maar twee of drie.⁷¹

Voordien had de adel eveneens voorrang gehad bij het bezetten van de belangrijkste ambten in plattelandsdistricten en 'kwartieren'. De benamingen en de bevoegdheden van deze ambtsdragers liepen uiteen, maar in alle provincies speelden zij een vitale rol in het bestuurlijke proces. In het noorden werden zij meestal *baljuws* of *drosten* genoemd. Zij waren de onmisbare schakel tussen de provinciale hoven en het platteland, de kleine steden en de dorpen; en in de laaggelegen gebieden zaten zij ook de *hoogheemraadschappen* voor, de regionale dijk- en polderraden. Ze werden in Brussel benoemd en waren in de eerste plaats de vertegenwoordigers op districtsniveau van de Habsburgse vorst. Ze

waren belast met de afkondiging van koninklijke plakaten en het toezicht op de naleving ervan, het handhaven van de openbare orde, het toezicht op civiel-rechtelijke en strafrechtelijke processen en op de inning van belastingen. In sommige gevallen waren zij ook commandanten van koninklijke vestingen. Er waren in Holland in totaal zestien baljuws en drosten.

Hoewel de lokale ambtenaren die koninklijke kastelen onder hun verantwoordelijkheid hadden van adel bleven, waren de anderen, die geen militaire verantwoordelijkheid droegen, waaronder de meeste baljuws van Holland en Zeeland, in toenemende mate geen edelen meer. In 1530 waren onder de niet-militaire districtsbestuurders in Holland de edelen en niet-edelen ongeveer even sterk vertegenwoordigd;⁷² in 1570 waren zo goed als alle niet-militaire baljuws van Holland niet-adellijk. Ondergeschikt aan de baljuws van de plattelandsdistricten in Holland en ook in de voornaamste steden (die buiten de jurisdictie van de baljuws vielen), was een lagere ambtsdrager, de *schout*, die het gezag vertegenwoordigde en belast was met politietaken. Ook hier was er onder Karel V een trend om edelen door niet-edelen te vervangen.⁷³

Het belangrijkste bestuursorgaan in de steden was de *raad*, of *vroedschap*, zoals die in Holland en Zeeland genoemd werd, met de burgemeesters aan het hoofd. Het stedelijk bestuur bleef evenals vroeger in handen van de patricische regenten. Niettemin ondergingen ook zij in vele opzichten de invloed van de groei van het centrale gezag en de veranderingen in het provinciale bestuur, waarbij zij, vooral na 1540, niet alleen aan een stijgende belastingdruk werden onderworpen, maar ook steeds meer dan vroeger aan het toezicht van de centrale raden en vooral van de provinciale hoven, waarvan de hoogste ambtsdragers in Brussel benoemd werden.

Tenslotte waren er de gewestelijke Statenvergaderingen en de Staten-Generaal. Ondanks de voortschrijdende bureaucratisering en centralisering onder Karel V, bleven de provinciale statenvergaderingen bekleed met een aanzienlijke mate van autonomie. Hoe paradoxaal het ook moge lijken, de centralisatie ging zelfs hand in hand met een versterking van de provinciale vergaderingen.⁷⁴ Vanwege hun conflict met Frankrijk hadden de Habsburgers vooral vanaf 1542 dringend meer inkomsten uit de Nederlanden nodig. Omdat zij op gewestelijk en stedelijk niveau geen directe greep hadden op de belastinginning, zagen zij als de beste manier voor het opvoeren van de belastingopbrengst het delegeren van deze taak aan provinciale vergaderingen en steden, waardoor die hun bestuurlijke functies en financiële activiteiten konden uitbreiden. Gezien het lot van Gent dat in de jaren 1539-40 tegen het keizerlijk gezag in opstand kwam, en hiervoor werd gestraft met het verlies van haar privileges, werkten andere steden en provincies in het algemeen liever mee dan zich te verzetten. De Staten wonnen dus aan institutionele macht, maar vooral door als handlangers van het bewind zowel in de steden als op het platteland meer geld bijeen te brengen voor de landsheer. De inkomsten van Karel V verviervoudigden ongeveer tijdens zijn

regeerperiode, terwijl de prijzen slechts iets meer dan verdubbelden.

Anders lagen de zaken in de Staten-Generaal. Het oorspronkelijke doel van Filips de Goede bij de instelling van de Staten-Generaal was het vereenvoudigen van het opleggen van belastingen aan zijn onderdanen, en het bevorderen van de samenhang van de Nederlanden, niet in de laatste plaats door het stabiliseren en coördineren van de provinciale munteenheden.⁷⁵ Maar onder de Habsburgers kwam het centrale bestuur erachter dat de inkomsten het effectiefst geïnd en verhoogd konden worden via de provinciale statenvergaderingen en, in het geval van Maximiliaan, zo ook de muntaanmaak het beste gemanipuleerd kon worden. Bovendien verzette Maximiliaan zich onophoudelijk tegen de uitbreiding van de macht die in 1477 (en opnieuw in 1488) aan de Staten-Generaal was toegekend, en in het bijzonder tegen het principe dat zij het recht hadden jaarlijks op eigen initiatief te vergaderen, in een stad in Vlaanderen, Brabant, of Henegouwen. Tussen 1488 en 1559 kwamen de Staten-Generaal onregelmatig maar toch tamelijk vaak bijeen, gemiddeld twee keer per jaar. Vaak werden de Staten-Generaal alleen maar bijeengeroepen om snel te communiceren met alle gewestelijke Staten tegelijk. Inzake de financiële behoeften van de regering was het gebruikelijk dat er een ‘algemeen voorstel’ aan de Staten-Generaal werd gedaan, gevolgd door een ‘bijzonder voorstel’ aan elk van de gewestelijke afvaardigingen. Zoveel mogelijk werd voorkomen dat de Staten-Generaal in plenaire zittingen spraken over de behoeften van de regering of over de respectieve bijdragen van de provincies.⁷⁶ Nadat de privileges van 1477 waren afgeschaft kwamen de Staten-Generaal alleen nog bijeen als zij door de heerser werden samengeroepen.

Alles bijelkaar boden de Habsburgse Nederlanden in het midden van de zestiende eeuw een indrukwekkend schouwspel, met een verscheidenheid aan bloeiende, welvarende en dichtbevolkte gewesten, bezaaid met indrukwekkende ommuurde steden, en bestuurd door gezeglijke vergaderingen en raden. Alles wees erop dat zij succesvol aaneengesmeed konden worden tot een levensvatbaar en samenhangend geheel, met de steun van zowel de hoge adel als de nieuwe ambtenarenelite met een humanistische opleiding. Zij vormden het commerciële, financiële en industriële hart van Noord-Europa en, gezien vanuit de zestiende-eeuwse militaire situatie, een uitnemende strategische basis. Zo leken de Nederlanden een niet te onderschatten bijdrage te kunnen leveren aan het Habsburgse overwicht in Europa en de wereld in het algemeen.

'Mit hoe groter waerdichs Christus tontfangen is.' Begin van het eerste hoofdstuk van het vierde boek van Thomas à Kempis' De Imitatione Christi in een laat-vijftiende-eeuws Middelnederlands handschrift

Het humanisme en de oorsprongen van de Reformatie, 1470-1520

De opkomst van het Noordeuropese christelijke humanisme, een van de meest ingrijpende culturele verschuivingen in de westerse geschiedenis, begon in de Nederlanden in de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw, in de betrekkelijk afgelegen noordoostelijke provincies Overijssel en Groningen. Het lijkt wellicht ongerijmd dat een culturele ontwikkeling van zoveel betekenis voor heel Europa haar oorsprong vond in een gebied dat in die tijd in economisch en politiek opzicht steeds marginaler werd. Toch lagen de wortels van deze grote omwenteling in het denken en de geloofsbeleving in juist dit gebied, door religieuze en pedagogische ontwikkelingen die teruggaan tot ver in de Middeleeuwen.

De grondslag werd gelegd door de *Devotio Moderna*, of ‘Moderne Devotie’, een onomstreden religieuze en onderwijskundige beweging die aan het einde van de veertiende eeuw in Deventer en omgeving opbloede uit de prediking van een vroom burger, Geert Grootte.¹ De beweging ontwikkelde zich zowel in de steden als in de kloosters, won snel aan kracht, en oefende haar grootste invloed uit rond het midden van de vijftiende eeuw, onder het bewind van Filips de Goede. Dit was een periode van relatieve vrede en stabiliteit, toen Deventer en de andere IJsselsteden nog een aanzienlijke economische en culturele invloed uitoefenden in het Rijnland, Westfalen, en in de noordelijke Nederlanden. De speciale nadruk die de Devotie legde op de verbetering en de verbreiding van scholen en het stichten van bibliotheken vloede voort uit het vermogen, te danken aan de bloeiende handel van de IJsselsteden, om meer leerkrachten, scholen en boeken te bekostigen. Hoewel de beweging in een groot deel van de Nederlanden en Westfalen doordrong, bleef het middelpunt liggen in Deventer, Zwolle, Kampen, en ook Groningen.

Het voornaamste kenmerk van de Moderne Devotie als spirituele beweging was haar nadruk op de innerlijke ontwikkeling van het individu. De Devotie hield zich niet erg bezig met dogmatische kwesties of met kerkelijke organisatie, en vermeed in het algemeen de paus en de kerkelijke hiërarchie tegen zich in te nemen,² hoewel sommige van haar later naar voren komende vertegenwoordigers, met name Wessel Gansfort (1419-1489), een Nederlands theoloog wiens geschriften Luther beïnvloedden, uiteindelijk onder de verdenking van

ketterij kwamen te staan. Verreweg het beroemdste boek dat de Moderne Devotie voortbracht was *De Imitatione Christi* (De navolging van Christus) van Thomas à Kempis (ca. 1379-1471), een werk dat eerst op grote schaal in de Nederlanden in manuscript verbreid werd en vervolgens, na de eerste uitgave in 1473, in druk. Thomas à Kempis droeg de kernboodschap van de beweging uit, waarbij hij de nadruk legde op het innerlijk leven van het individu: 'De mens die de weg van het innerlijk leven weet te bewandelen, en zich weinig laat afleiden door dingen buiten hemzelf, heeft geen behoefte aan speciale plaatsen, noch aan vaste tijden om zijn oefeningen in devotie uit te voeren.'³ Door een scheiding aan te brengen tussen de essentie van het christelijke leven en wat er in de samenleving en de kerk gebeurt, en alle kaarten te zetten op het innerlijk van de individuele mens die opgaat in Christus, hielp de Devotie de weg te banen voor de *philosophia Christi* van Agricola en Erasmus, en voor de vroomheidsidealen van de Reformatoren vanaf 1520. Thomas drukte een blijvend stempel op de Nederlandse samenleving en meer dan enige andere figuur in de Nederlands sprekende landen van de Middeleeuwen bleef hij een inspiratiebron voor de Nederlandse gereformeerde kerk van de zeventiende en achttiende eeuw, zelfs bij de strengste calvinistische voormannen.⁴

Maar hoewel de Devotie de weg bereidde, was zij geen voorloper van het christelijk humanisme.⁵ Anders dan het christelijk humanisme en de Reformatie verwierp de Devotie niet (uitdrukkelijk) de conventionele godsdienstige vormen, en had zij geen kritiek op de toenmalige kerk en haar theologen. Waar het christelijk humanisme de scholastieke theologie verwierp en de Reformatie nieuwe theologische wegen insloeg, stond de Devotie bijna eerbiedig tegenover de theologie van haar tijd. Latere bewegingen verwierpen het kloosterleven, maar de

*Wessel Gansfort (1419-1489),
gravure uit Effigies et Vitae
Professorum Academiae
Groningae et Omlandiae
(Groningen, 1654)*

Devotie behield het monastieke ideaal als integraal onderdeel van haar streven. Toch kan de diepgaande invloed van de Devotie op latere ontwikkelingen niet ontkend worden.⁶ De nadruk op geletterdheid, scholing, en het wegvoeren van het individuele geestelijke leven uit de uitwendige, formele godsdienst baande de weg voor de geestelijke omwenteling die zou volgen. Het verband valt af te lezen aan de opkomst en vroege bloei van het christelijk humanisme juist in de noordoostelijke Nederlanden, het centrum van de Moderne Devotie.⁷ Gansfort werkte na zijn terugkeer naar de Nederlanden in 1475 achtereenvolgens in Zwolle, Deventer en Groningen, en diende als schakel tussen de twee bewegingen. Hij werd opgeleid door de Devotie in zijn geboortestad Groningen en in Zwolle en was een vooraanstaand lid van de 'academie' die tussen 1470 en 1490 bijeenkwam in de beroemde Cisterciënser abdij van Aduard, ten noorden van Groningen. Deze groep combineerde een intensieve bijbelstudie in de traditie van de Devotie met de beoefening van de humanistische tekstkritiek die Agricola ontwikkeld had.⁸ Bovendien combineerde hij de twee stromingen in bijbelstudies waarin hij een belangrijke voorloper van het christelijke humanisme was.⁹

Rudolf Agricola, de onwettige zoon van de proost van Baflo, een van de zes belangrijkste kerken van de Ommelanden, kreeg zijn opleiding bij de Devotie in Groningen, en bracht vele jaren door in de noordoostelijke Nederlanden voor hij naar Italië vertrok. Bij zijn terugkeer in de Nederlanden in 1479 was hij een beroemd man aan het Bourgondische hof in Brussel, in kringen van geleerden in de Nederlanden en Duitsland, en elders. Een van de posten die hem werden aangeboden was die van rector van de Latijnse school in Antwerpen. Maar hoewel hij klaagde over de grofheid en het gebrek aan cultuur in Groningen, voelde hij zich door familie- en andere banden verbonden met het noordoosten, en hij bracht de rest van zijn leven, toen hij op het hoogtepunt van zijn invloed stond, voornamelijk in dat gebied door.¹⁰ Hij was de grondlegger van het humanisme in Noord-Europa, niet alleen omdat hij als eerste de *bonae litterae*, de methoden van de Italiaanse humanistische tekstbehandeling, beheerste, beoefende en verbreidde, maar ook omdat hij een voorname voorbeeldfunctie vervulde. Hij inspireerde anderen om zich te verdiepen in het klassieke Latijn, de nieuwe kritische filologie en de studie van het Grieks.¹¹ Na zijn dood groeide zijn faam nog verder door de diverse levensbeschrijvingen die gepubliceerd werden. Hij werd niet alleen vereerd door de volgende generatie van Nederlandse en Duitse humanisten, maar ook door de derde generatie, niet het minst door Erasmus, die Agricola zonder voorbehoud erkende als *fons et origo* van het noordelijke humanisme en erkende hoeveel hij hem verschuldigd was. Eén keer, in 1484, in de Latijnse school in Deventer, heeft de jonge Erasmus Agricola een voordracht horen houden. De abdij van Aduard (Adwert) waar abt Hendrik van Rees de kring van Agricola en zijn volgelingen bijeenbracht - Alexander Hegius, Anthonius Liber (de Vrije) en Rudolf von Langen, naast Gansfort en andere geleerden - droeg veel bij aan het verbreiden van de nieuwe letterkundige methoden die

Agricola in Italië had opgedaan. Maar in de vroege periode, voor 1490, drong het christelijke humanisme vooral door in de cultuur van de Lage Landen via de stedelijke of 'Latijnse' scholen, met name diegene in de noordoostelijke Nederlanden die sterk door de Devotie beïnvloed waren.¹² Agricola's belangrijkste leerling, Alexander Hegius, was van 1483-93 rector van de Latijnse School in Deventer, een school (Thomas à Kempis had er in de jaren negentig van de veertiende eeuw nog les gehad) die overal in de noordoostelijke Nederlanden en Westfalen een klinkende naam had en die nu de kweekvijver werd van het Nederlandse humanisme. Erasmus (ca. 1466-1536) doorliep deze school in de jaren 1475-84, en was dus nog in Deventer toen Hegius daar kwam en daar de nieuwe methoden invoerde waarmee hij beroemd zou worden, waaronder de studie van het Grieks, dat hij bij Agricola had ingedronken.¹³ Tot ongeveer 1500 was de stad Deventer het meest vooraanstaande centrum van humanistische boekdrukkunst in Noord-Europa; er kwamen daar meer Griekse tekstedities uit dan in Parijs, alsmede een indrukwekkende reeks uitgaven van klassieke Latijnse schrijvers.¹⁴

Het Nederlandse humanisme kwam op in de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw in Deventer, Zwolle, Groningen, Kampen (waar Liber in 1485 stadssecretaris werd) en nabijgelegen plaatsen. Vanaf het begin vertegenwoordigde het een sa-

mengaan van Italiaanse humanistische wetenschap met christelijke idealen, gevoed door de tradities van de Devotie. Agricola maakte de weg vrij voor Erasmus; in zijn *De Formando Studio* (1484) gebruikte hij de term *philosophia Christi* reeds.¹⁵ Pas na 1490 drong het nieuwe humanisme geleidelijk door in Holland, Brabant en Vlaanderen, waarbij nog steeds een cruciale bemiddelende rol gespeeld

Rudolf Agricola
(1444-1485) door Lucas
Cranach de Oudere

werd door de aanhangers van de Devotie. De jonge Erasmus droeg in 1489 zijn optimisme dat de 'duistere eeuwen' voorbij waren, met zich mee van de Devotie-school in 's-Hertogenbosch, waar hij zijn opleiding voltooide, naar het klooster te Steyn bij Gouda, waar hij zijn carrière als humanist begon. Hij bleef in Holland tot 1493. Zijn belangrijkste bondgenoot in Holland was Cornelius Aurelius (ca. 1460-1531), een Goudse monnik die zijn hele volwassen leven doorbracht in Augustijner kloosters waar de geest doortrokken was van Thomas à Kempis en de niet-scholastieke, niet-speculatieve spiritualiteit van de Devotie; tegelijkertijd was hij één van de pioniers bij het introduceren van het humanistische denken in Holland. Later werd hij de voornaamste geestelijke vader van de mythe dat de oude Batavieren, wier lof was bezongen door Tacitus, de voorvaderen van de Hollanders waren.¹⁶ Evenals Erasmus hield Aurelius de nagedachtenis van Agricola in hoge ere.

In het begin ging het langzaam, maar na 1490 won het Nederlandse humanisme snel aan invloed. Uitwaaiierend vanuit de Overijsselse steden en Groningen verbreidden de *bonae litterae* zich in de jaren negentig over alle vooraanstaande Latijnse scholen in Holland, Brabant en Vlaanderen, waaronder die in belangrijke centra als Gouda, Alkmaar, 's-Hertogenbosch, Gent en Antwerpen. Een groeiend gezelschap van humanistische schoolmeesters stortte zich op het verbreiden van de nieuwe ideeën. Zij koesterden het klassieke Latijn en Grieks en vergeleken zichzelf met een leger dat een gehaat bastion bestormt, met een verbeterde afkeer van scholastiek, en van de onderwijs-methoden en het barbaarse Latijn van vroeger tijden.¹⁷ In dit opzicht was Erasmus, een zeloof die vervuld was van zijn visie op de christelijke wereld van zijn dagen als een strijdpark waarin twee elkaar uitsluitende werelden van geleerdheid en cultuur om de voorrang streden, eerder een man van de hoofdstroom dan een uitzondering. De torenhoge grootheid van Erasmus als denker en vernieuwer lag niet zozeer in zijn meesterschap op het gebied van de humanistische methoden, hoewel hij de meeste van zijn tijdgenoten zeker in kritische tekstuitleg overtrof, maar in de samenhangende wereldbeschouwing die hij smeedde door het nieuwe wetenschappelijke begrippenapparaat te combineren met een meer systematische formulering van, en een sterkere band met de moralistische christelijke filosofie die was voortgekomen uit de traditie van de Devotie en was aangepast door de vroege humanisten.

Het christelijk humanisme dat in Erasmus tot volle ontplooiing kwam, was meer dan alleen een omwenteling in geleerdheid en wereldlijke cultuur; het was een omwenteling in religieus denken, geloofsbeleving, filosofie en kunst.¹⁸ Dat de individuele gelovige afstand nam van vaste patronen van geloofsbeleving en zich zelfstandig in de Bijbel verdiepte, was een ontwikkeling die al vóór Erasmus begonnen was. Maar het was Erasmus die alle consequenties van de *philosophia Christi* aan het licht bracht. Hij propageerde een nieuwe visie op de christelijke waarheid, waarin een krachtig spiritueel verlangen doorklonk, en

een fanatieke ijver om korte metten te maken met gevestigde opvattingen. In combinatie met zijn schuchtere persoonlijkheid leidde dat tot een fijnzinnige, intellectueel getinte geloofsopvatting van een soms verbijsterende intensiteit. In Erasmus' ogen had humanistische geleerdheid geen waarde als die niet leidde tot een verdieping en zuivering van de toewijding aan Christus. *Bonae litterae* waren in Erasmus' filosofie slechts misleidend, waardeloos, gevaarlijk zelfs, als zij niet vervuld waren van een dorst naar christelijke waarheid zoals die werd geformuleerd door humanisten als hijzelf, in niet-speculatieve, moralistische termen. Voor Erasmus was het nieuwe tijdperk dat in het humanisme daagde een tijdperk van verrukking en tegelijk van ongekende geestelijke gevaren. In Erasmus' wereldbeschouwing werd het Christendom van zijn tijd geconfronteerd met drie grote bedreigingen en het was de taak van de geleerden om de maatschappij daarvoor te waarschuwen.¹⁹ Ten eerste, zo had hij tijdens zijn driejarig verblijf in Italië (1506-9) geleerd, kon men zo in beslag genomen worden door de klassieke oudheid en literatuur dat dit leidde tot terugval in een modern heidendom (waarmee Erasmus een wereldse geest, geïnspireerd door klassieke idealen bedoelde), een neiging die hij verafschuwde als een rampzalig afdwalen van Christus. Ten tweede was er het 'Judaïsme', waarmee hij iets breders en verder strekkends

wilde aanduiden dan echte joden en jodendom. Voor Erasmus betekenden 'joodse invloed' en 'Judaïsme' het overheersen van ceremonie, ritueel en wettisch denken, een ondermijning van ware vroomheid en het afdwalen van Christus door uiterlijk vertoon en het hechten aan vormen. Erasmus' heftige polemiek tegen het 'Judaïsme' was geen anti-semitisme in enige gebruikelijke zin van het woord.²⁰ Hij ziet de joden en het jodendom echter wel als de kern van het 'Judaïsme' in bredere zin, een religie gebaseerd op dogma en ritueel die hij veroordeelde en meer dan het hei-

Erasmus van Rotterdam (ca. 1466-1536), naar een schilderij van Hans Holbein uit 1523

dendom beschouwde als een wezenlijke bedreiging van het Christendom. De derde bedreiging tenslotte, was die van een scheuring in de kerk, met alle rampzalige gevolgen van dien in de vorm van ontwrichting van de samenleving en burgeroorlog.

Al Erasmus' werken, ook de *Lof der Zotheid* (1511), zijn doordrenkt van zijn Christus-filosofie,²¹ maar zijn boodschap wordt het meest direct verwoord in het *Enchiridion* (1503) en in twee verklarende verhandelingen, de *Paracelsis* en de *Methodus*, die de inleiding vormen op zijn wetenschappelijke uitgave van het Nieuwe Testament, die in 1516 in Bazel verscheen.²² Hij spoort ieder persoonlijk aan om zijn of haar leven naar het voorbeeld van Christus in te richten, rechtstreeks contact met Christus te zoeken en afstand te doen van de hele façade van valse vroomheid - beelden, heiligencultus, pelgrimstochten, vasten, het gedachteloos reciteren van Latijnse gebeden (die de meeste mensen niet begrepen), en het hechten aan alle vormen van ceremonieel en rituelen.²³ Geen sacrament, rang of stand kon redding of heiligheid schenken. Hij ontkennde dat het kloosterideaal in zichzelf enige waarde had, hoewel hij zich uit tactische overwegingen neutraal in plaats van openlijk vijandig opstelde tegenover het kloosterleven.²⁴ Kortom, Erasmus bracht een strenge scheiding aan tussen 'waar Christendom' en valse godsdienst (hij verzekerde zijn lezers dat de meeste christelijke gebruiken van die tijd tot de tweede soort behoorden), een scheiding die in zijn denken een centrale plaats inneemt en ook aan de wortel van de Reformatie ligt.

Een opvallende eigenschap van Erasmus' Christus-filosofie is de idealisering van het (geletterde) individu, dat verantwoordelijk is voor het vinden van Christus en voor de vormgeving van zijn of haar christelijk leven, een inhoud die ten diepste menselijk, wereldlijk en moralistisch is. Hierom draait zijn filosofie. Erasmus heeft zeker enige concessies moeten doen aan de onwetendheid en ongeletterdheid waartoe de meesten in de Christenheid gedoemd waren. Ten aanzien van de heiligencultus, bijvoorbeeld, was hij geneigd tot een welwillende kijk op hen die heiligen vereerden 'met een eenvoudig en kinderlijk soort bijgeloof', hoewel zulke verering volgens hem weinig geestelijke waarde had. Minder geduld had hij met monniken en priesters die zulke verering aanmoedigden, en al het bijgeloof uitbuiten voor wereldlijke doeleinden, door 'zoete benedicties' uit te reiken.²⁵ Of hij nu alle, of slechts sommige geestelijken schuldig achtte aan onbeschaamd verraad van Christus zei hij liever niet. De geletterde moet zich verdiepen in de Schrift en in de kerkvaders, en leiding zoeken bij hen wier kennis het meest geschikt was deze teksten te verhelderen. De ware theoloog moet zich niet boven de leken verheffen, hen niet trachten te verblinden met droge dogma's en technisch jargon, dat alleen maar de aandacht afleidt van de waarheid van Christus.²⁶ Een van de belangrijkste rechtvaardigingen voor humanistische studie is volgens Erasmus dat deze het Evangelie verheldert en de zoeker naar Christus aanspoort. Zoals hij het aan het einde van het *Enchiridion* formuleert: zulke eruditie 'verfraait de tempel des Heren met literaire rijkdom'.

In de dertig jaar tussen 1490 en 1520 zette het christelijk humanisme in de Lage Landen grote stappen voorwaarts, meer dan in enig ander deel van Noord-Europa. Het humanisme veroverde de Latijnse scholen, vond vele aanhangers in de stadsbesturen, en oefende in algemene zin een geweldige invloed uit op het onderwijs, de cultuur en het religieuze bewustzijn. Niettemin bleven, zoals Erasmus opmerkte, de verdedigers van de scholastieke theologie, het kloosterleven en het 'bijgeloof' zowel halsstarrig als machtig.²⁷ Het culturele en godsdienstige bouwwerk van het verleden, gegrondvest op macht en privilege, was te sterk om eenvoudigweg terzijde te worden geschoven. Het wankelde wel, maar stortte niet in. In historisch perspectief bezien is dit nauwelijks verrassend. De Lage Landen van het einde van de vijftiende eeuw, waarin het humanisme zulke snelle schreden vooruit gezet had, vormden tegelijk een beschaving waarin scholastieke theologie en kloosterleven nog altijd bloeiden, verering van heiligen wijd verbreid was, de religieuze kunst de sacramentele hoogtepunten van de liturgie benadrukte, en de geestdrift van het volk voor pelgrimages naar Rome en het Heilige Land op zijn toppunt was.²⁸ Zowel de volksdevotie als de religieuze kunst gingen volledig op in afbeeldingen van de Gekruisigde Christus, de Maagd en de heiligen. Met uitzondering van Jeroen Bosch werkten de meeste grote meesters aan het eind van de vijftiende eeuw in de traditie van Jan van Eyck en Rogier van der Weyden, en tekenden een wereld van heilige gebeurtenissen, vrome gebaren, engelenvleugels en stralenkransen. Evenals Bouts, Memling en Hugo van der Goes in Brabant en Vlaanderen, beeldde de groep schilders onder leiding van Geertgen tot Sint Jans die bijeenkwam in Haarlem, een wereld uit die doordrongen is van een zinnelijke vroomheid.²⁹ Aan het begin van de zestiende eeuw breidde de botsing der werelden die het intellectuele leven kenmerkte, zich uit naar heel het godsdienstige gevoelen en ook naar de kunst.³⁰ Sommige meesters, zoals Gerard David en Quinten Matsys, gingen tot na de jaren twintig door in de laat-Gotische sacramentele stijl van religieuze kunst. Maar door anderen was er toen al een grote verandering in gang gezet. De drie toonaangevende schilders in de noordelijke Nederlanden van het begin en midden van de zestiende eeuw - Lucas van Leyden (1494-1533), Jan van Scorel (1495-1562) en Maarten van Heemskerck (1498-1574) - zetten zich allen sterk af tegen de stijlen van de vijftiende eeuw. Heilige taferelen van de aankondiging van de geboorte van Christus, de kruisiging, de opstanding, en Moeder en Kind, basiselementen van de oude kunst, weken naar de zijlijn.³¹ Daarvoor in de plaats kwam een verscheidenheid van bijbelse verhalen, weergegeven in een wereldse, moraliserende stijl, alsof het oude geschiedenis en mythologie betrof.

Van Leyden en Van Scorel waren zich bewust van hun rol van radicale vernieuwers, die het aanzien van de kunst veranderden. Zij waren evenzeer humanisten, zij het met de penseel, als de humanisten met hun pen. Van Scorel, een kanunnik van de dom van Utrecht, die in zijn jeugd een pelgrimstocht naar Jeruzalem gemaakt had, beschouwde zichzelf als de voornaamste schakel bij het

doorgeven van de technieken en esthetische idealen van de Italiaanse Renaissance naar de ateliers van de Nederlanden.³² Hij streefde eenheid van compositie na, voerde radicaal nieuwe kleurenschema's in en evenals Erasmus in moraal en religie idealiseerde hij het individu, waarbij hij de devotie-afbeelding uitbouwde tot een 'historie-stuk' in grootse stijl. Van Leydens stijl werd meer beïnvloed door Dürer en de Duitse Renaissance dan door de Italiaanse, maar voor het overige is op hem hetzelfde van toepassing als op Van Scorel. Hij was de eerste Nederlandse kunstenaar die zich veelvuldig liet inspireren door het Oude Testament, dat hem vele verhalen en voorvallen verschaftte. Van Leyden begon met zijn vernieuwingen tussen 1510 en 1520, Van Scorel keerde uit Italië terug naar de Nederlanden rond 1525.

Hoewel Erasmus aanvankelijk geneigd was steun te geven aan de lutherse Reformatie, was er van meet af aan toch een diepe tweeslachtigheid in zijn houding ten aanzien van Luther.³³ Deze kwam gedeeltelijk voort uit Erasmus' afschuw van conflict en scheuring, gedeeltelijk uit het feit dat in de jaren 1516-21, toen de Reformatie begon, Erasmus in de Nederlanden verbleef, waar de macht van keizer Karel V en de kerk bij het bestrijden van de luthersers verder reikte dan in Duitsland, en gedeeltelijk uit onbehagen over de gevolgen die de opschudding rond Luther zou kunnen hebben voor de humanistische beweging. Erasmus heeft nooit kunnen wennen aan Luthers korzelige toon en strijdlustige wijze van optreden.³⁴ Luther van zijn kant had sterke reserves ten aanzien van Erasmus; hij onderkende vanaf het begin dat het religieuze denken van de grote humanist meer te maken had met het menselijke en het wereldlijke dan met het goddelijke.³⁵ Toch hielden zowel Erasmus als Luther tot 1524 hun wederzijdse twijfels voor zich. Luther en zijn aanhangers hoopten dat Erasmus openlijk hun kant zou kiezen. Erasmus steunde heimelijk Luthers aanval op de kerk en haar tekortkomingen en opende in 1521 publiek de aanval op het kloosterleven.

Erasmus had dus zijn reserves ten aanzien van Luther, maar hij had nog minder op met de kerk van zijn tijd. Wat Erasmus ten aanzien van de Reformatie zorgen baarde was niet haar aanval op de kerk of op het pausschap als zodanig, maar het gevaar dat Luthers opstand de tegenstanders van Erasmus een kans zou geven de kerk, de paus en de wereldlijke heersers van Europa tegen de humanistische beweging op te zetten. Hij wilde liever niet met Luther in verband gebracht worden vanwege de grote kans dat die het onderspit zou delven en hem en de humanistische wetenschap in zijn val zou meeslepen. Keer op keer kwam Erasmus hierop terug in zijn brieven. In september 1520 schreef hij aan zijn vriend Gerard Geldenhauer, kapelaan van de bisschop van Utrecht, een uit Nijmegen afkomstige humanist: 'Ik ben vervuld van voorgevoelens over die ellendige Luther; de samenzwering tegen hem is overal krachtig aanwezig en overal worden de vorsten tegen hem opgezet'.³⁶ Hij voorspelde dat, als Luthers vijanden zouden winnen, 'zij niet zullen rusten voor zij een eind hebben gemaakt aan alle studie van [oude] talen en alle vrije studies'. In een brief aan Nicolaas Eve-

raerts, een humanist en hoge gerechtelijk ambtsdrager in Den Haag, riep Erasmus in februari 1521 uit: 'Wat een slechte naam bezorgt Luther de humanistische wetenschap en het ware Christendom!'³⁷ In een andere brief aan Everaerts, een maand later, beschuldigde hij Luther ervan 'grote vijandschap op te roepen tegen Reuchlin, een nog grotere tegen mij, en wat erger is, tegen de vrije studies'.³⁸ In weer een andere brief aan Everaerts verzuchtte hij dat het humanisme 'met uitroeiing werd bedreigd door dat Luther-gedoe'.³⁹

Erasmus' vrees was zeker niet ongegrond. Luthers kritiek op de kerk wekte grote beroering in de Nederlanden, vooral in Holland, waar de steun voor Luther aanvankelijk sterk was. Na ongeregelde heden in 1520 in Dordrecht wees een Dominicaanse doctor in de godgeleerdheid, die tegen Luther gepreikt had en was aangevallen door een boze volksmenigte, Erasmus als de schuldige aan. Deze monnik, zo schreef Erasmus aan de rector magnificus van de universiteit van Leuven, 'geeft mij de schuld van het oproer in Holland omdat hij, nadat hij een wel zeer dwaze preek gehouden had, bijna gestenigd werd door de menigte, terwijl ik nooit aan één Hollander voor of tegen Luther geschreven heb'.⁴⁰ Erasmus, nu in Europa op het toppunt van zijn roem, oefende een enorme invloed uit onder de ontwikkelde elite van de Nederlanden, niet in de laatste plaats onder regenten, juristen en ambtenaren in Holland. Volgens een brief, aan Erasmus geschreven in november 1519, zongen in Den Haag alle vooraanstaande en ontwikkelde lieden onophoudelijk de lof van Erasmus en lazen zijn werk.⁴¹ Maar tegen 1520 raakte Erasmus' faam onlosmakelijk verbonden met Luther: een andere brief uit Den Haag uit die tijd meldde dat 'Luther... hier zeer in de gunst staat'.⁴² De leiders van het Erasмияans humanisme in Delft in de jaren twintig van de vijftiende eeuw waren eveneens juist degenen die het meest in de zaak van godsdienstige hervorming geïnteresseerd waren.⁴³

Erasmus' betrekkingen met de universiteit van Leuven en kerkelijke leidslieden in de Nederlanden waren moeizaam sinds zijn kritische uitgave van het Nieuwe Testament in 1516, en tegen 1520 waren zij uiterst gespannen.⁴⁴ Leuven, toen een universiteit met zo'n 3.000 studenten en na Parijs de grootste en belangrijkste van Europa, was een bloeiend centrum van humanistische wetenschap en boekdrukkunst. Erasmus had zich zeer ingespannen voor de oprichting in 1517 van het beroemde *Collegium Trilingue* als centrum voor Griekse, Latijnse en Hebreeuwse studies. Maar zijn bijbelexegese en tekstwetenschap, en daarmee het College, raakten binnen de universiteit en in theologische kringen in de Lage Landen steeds meer omstreden. Rond 1519 was het duidelijk hoe ver Erasmus van de Vulgaat was afgeweken, hoe weinig geduld hij had met academische kritiek, en hoe verstrekkend de implicaties van zijn bijbelcommentaren waren.⁴⁵ Het academische karakter van het geschil tussen 1516 en 1519 maakte plaats voor een veel virulentere toon. De opkomst van Luther gaf de conservatieven de kans de Reformatie voor te stellen als een bewijs van het gevaar van Erasmus' werkwijze, zodat ze tegen hem konden ageren aan wereldlijke en bisschoppe-

Maarten Luther als monnik, naar een kopergravure van Lucas Cranach uit 1520

lijke hoven - en in Rome.

Tegen 1520 begonnen de steeds grimmiger aanvallen van hogerhand op Luther ook Erasmus parten te spelen.⁴⁶ De dominicaanse theoloog die in Dordrecht door een pro-lutherse menigte was aangevallen merkte op: 'Luther is een pestilentie, maar Erasmus nog meer, want Luther zoog al zijn gif uit Erasmus' tepels.'⁴⁷ Erasmus' weigering om Luther te veroordelen kon, in de koortsachtige sfeer die nu in de Nederlanden heerste, alleen maar worden gezien als heimelijke steun voor hem. Bovendien maakte Erasmus, hoewel hij het universiteitsbestuur verzekerde dat hij Luther niet steunde, geen geheim van zijn afschuw van de manier waarop de openbare mening tegen de Duitse hervormers werd opgezweept. Al in mei 1519 betreurde Erasmus de anti-Luther campagne in de Nederlanden vanwege het gevaarlijke opruien van 'dwaze vrouwen en de onwetende massa'.⁴⁸ 'Ik kan noch zal ooit goedkeuren,' zo schreef hij in oktober 1520 aan de rector magnificus van Leuven, 'dat [Luther] op deze manier wordt bestreden door middel van publieke opschudding, voordat zijn boeken gelezen en besproken zijn.'⁴⁹ Geschokt door het 'woeste en tirannieke gedrag' waarmee het universiteitsbestuur Luthers werken in het openbaar veroordeelde en deed verbranden, bleef Erasmus zich even hardnekkig verzetten tegen de eis om Luther te veroordelen, als hij de oproepen van Wolfgang Capito, Ulrich von Hutten en Philipp Melancton negeerde om zijn steun aan Luther te betuigen.⁵⁰ In 1521, toen hij de Nederlanden voorgoed verliet en zich in Bazel vestigde, was Erasmus' positie in het leven en de cultuur van de Lage Landen onhoudbaar geworden.

Titelblad van de bul tegen de 'dwalingen' van Maarten Luther en zijn volgelingen, uitgevaardigd door Paus Leo X op 17 juli 1520

Erasmus week uit naar Zwitserland en ontliet daarmee de stijgende opwinding in de Nederlanden. Zijn geestelijke erfenis, zijn geweldige invloed op geest en beschaving van de Lage Landen hielden echter stand. Het land was in een staat van geestelijke burgeroorlog.⁵¹ Erasmus wees de verantwoordelijkheid daarvoor hooghartig af. Maar hoe kortzichtig de hem bestrijdende monniken en conservatieve theologen ook waren, er zat heel wat logica in hun bewering dat Erasmus en het nieuwe humanisme de oorzaak waren van de opschudding.⁵² Door vol te houden dat het hoogste gezag bij het uitleggen van de Schrift bij de humanistische geleerde ligt had

Erasmus zich in feite het gezag van de paus, de theologische faculteiten en de kerk toegeëigend. Door het christelijk heil te herdefiniëren in termen van persoonlijke keuze en het leven naar het voorbeeld van Christus had hij de kerkelijke leer en de sacramenten van hun grondslag beroofd, ook al had hij slechts tegenover onwetende en corrupte geestelijken rechtstreeks zijn minachting getoond. Het waren ook niet alleen monniken en theologen die hem beschouwden als de ware aanstichter van de Reformatie. Ook Italiaanse humanisten, die zich verre hielden van het vermengen van humanistische geleerdheid met de theologie, vonden dat. De pauselijke nuntius Girolamo Aleandro, een humanist die in Venetië nog met Erasmus onder één dak had geslapen, beschreef in zijn verslag aan de paus van februari 1521 de grote invloed van de lutherse opstand in de Nederlanden, en in Holland in het bijzonder. Hij schreef dat Luthers leerstellingen in Holland publiekelijk gepredikt werden en dat 'dit allemaal komt door de Hollander Erasmus'.⁵³

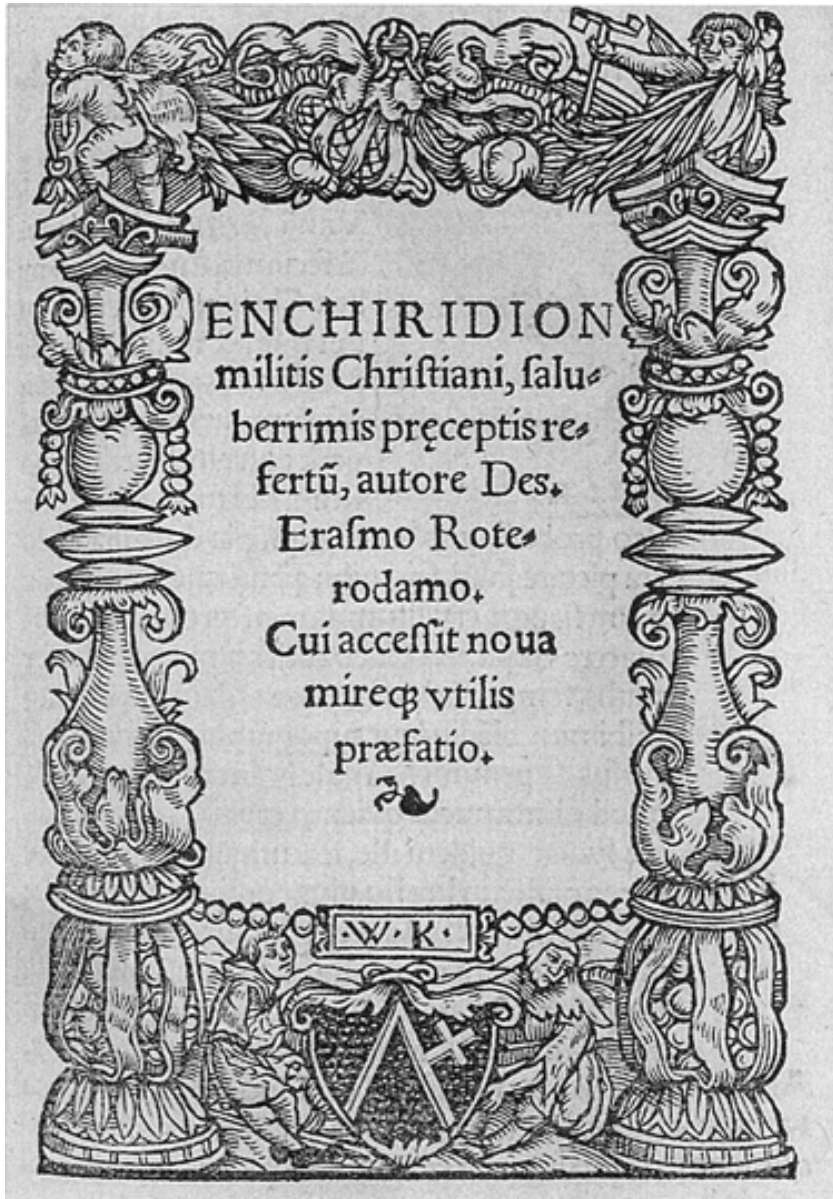
Nergens in het Europa van de jaren twintig van de zestiende eeuw was de botsing tussen het openbare gezag en de Reformatie duidelijker en explosiever

*Erasmus naar het leven getekend,
gravure van Albrecht Dürer uit 1526*

dan in de Nederlanden. Dit kwam deels doordat het centrale gezag, geleid door het Habsburgse hof, hier strenger optrad tegen de Reformatie dan overheden elders, maar ook door het feit dat het christelijk humanisme hier dieper en wijder verbreid was dan in Duitsland, Frankrijk of Engeland. Het christelijk humanisme was het eerst in de Nederlanden opgekomen en, anders dan bij de Latijnse scholen in steden als Straatsburg, Bazel, Frankfurt en Augsburg, had het humanisme in de Lage Landen de stedelijke scholen zo vroeg oververd dat in 1520 een hele generatie van de ontwikkelde elite erdoor gevormd was. Voorts werd, omdat de theologische en propagandistische bestrijding van de Reformatie in 1520 in de Lage Landen sterker was dan elders, de band tussen Erasmus en Luther steviger in de publieke opinie ingebed. De grote Brugse humanist Juan Luis Vives, schreef dan ook in 1522 aan Erasmus: 'Dat U hier als een Lutheraan beschouwd wordt is wel zeker.'⁵⁴

Toen Erasmus naar Bazel vertrok koesterden veel invloedrijke personen in de Nederlanden een grote verering voor hem, misschien in het bijzonder in de noordelijke Nederlanden, waar de christelijk-humanistische traditie was ontstaan. Veel toonaangevende figuren in onderwijs en cultuur waren ervan overtuigd dat zij hun opwindende nieuwe intellectuele en spirituele wereld aan Erasmus persoonlijk te danken hadden. Gerard Listrius, de humanistische rector van de Latijnse school in Zwolle in de jaren 1516-22, zei het zo in een schrijven aan Erasmus: 'Wat had een man als ik kunnen bereiken, of zelfs maar proberen, zonder u? Alles wat ik heb, dank ik aan u.'⁵⁵ Mannen als hij waren veelal ook voorstanders van de Reformatie.⁵⁶ De openlijke breuk in 1524 tussen Erasmus en Luther over het leerstuk van de vrije wil kon hier niets aan veranderen. Integendeel, in een belangrijk opzicht versterkte Erasmus' openlijke breuk met Luther de verbinding tussen Erasmus en de beginnende Reformatie in de Lage Landen. De dogmatische, steeds meer confessioneel denkende Luther was aan

*Erasmus' Enchiridion
(1503)
in een editie uit 1522*

het eind van de jaren twintig zeker geen geschikte inspiratiebron meer voor een onderdrukte, clandestiene Reformatie zoals in de Nederlanden. De overheid oefende een formidabele tegendruk uit. Vanaf het begin van de jaren twintig kon de Nederlandse Reformatie zich gedurende enkele tientallen jaren slechts ontwikkelen als een ondogmatisch, pluriform crypto-protestantisme. Dit kon zich naar zijn aard gemakkelijker laten inspireren door het bijbels humanisme van Erasmus dan door de leer van Luther.⁵⁷

Dat zowel de Nederlandse humanisten als de crypto-protestanten zich

Erasmus toeëigenden als boegbeeld van de Nederlandse beschaving zou grote gevolgen hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse geschiedenis. Een en ander werd door Erasmus zelf niet zonder bedenkingen beschouwd. Hij verafschuwde conflict en scheuring en hij had een afkeer van de preoccupatie met nationale identiteit in de humanistische studies van Von Hutten en andere Duitse, Franse en Nederlandse humanisten.⁵⁸ Het humanistische debat over nationale identiteit werd een soort onderstroom in de bredere discussies over theologie en wetenschap, en dat had op een subtiele manier invloed op de houding tegenover cultuur en religie. Erasmus had geen behoefte aan het etiket 'Duitsers', hij weigerde zich te identificeren met de Franse cultuur, en maakte grapjes over de Bataafse mythe die Aurelius en Geldenhauer zo na aan het hart lag. Hij vermaadde het etiket 'Bataafs', en rekende zichzelf nadrukkelijk tot de christelijke wereld als geheel.⁵⁹ Hoewel Erasmus zich dus niet met de nieuwe Bataven-rage bemoeide, bemoeide de Bataafse mythe zich wel degelijk met hem.⁶⁰ Alle crypto-protestantse stromingen in de Nederlanden, inclusief de latere spiritualistische bewegingen rond Nicolaes en Coornhert, beriepen zich op, en verafgoedden Erasmus. Daarom lag het voor de hand dat de aanhangers van het Bijbelse humanisme, die zich verzetten tegen de druk van het Habsburgse bewind om zich te conformeren aan de katholieke orthodoxie, hem niet alleen zagen als inspiratiebron - en een nuttig medium voor de verbreiding van het crypto-protestantisme - maar dat zij ook moed putten uit de heldhaftige vrijheidsstrijd van de oude Batavieren tegen de Romeinen.

Erasmus' werken hebben in Nederlandse vertaling aanzienlijk bijgedragen aan de snelle verbreiding van de Reformatie in de Lage Landen in de beslissende jaren twintig. Sommige van Erasmus' geschriften die tegenwoordig tot zijn beste worden gerekend, werden in die tijd niet bijzonder gewaardeerd of relevant gevonden voor het grote publiek. *De Lof der Zotheid*, bijvoorbeeld, speelde geen bijzondere rol, en een Nederlandse editie verscheen pas in 1560.⁶¹ Daarentegen werden Erasmus' *Enchiridion*, de commentaren op het Nieuwe Testament en zijn uitgave van het Nieuwe Testament zelf, door crypto-protestantse uitgeverij en drukkers zeer bruikbaar gevonden voor het verbreiden van reformatorische opvattingen. Nederlandse uitgaven verschenen vanaf 1523 in Amsterdam, Leiden, Delft, Antwerpen en Kampen.⁶² In het bijzonder het *Enchiridion* werd vaak herdrukt, hoewel het door de overheid snel werd onderkend als een overduidelijk instrument van de Reformatie, en daarom verboden.

TABEL 2.

Belasting-opbrengsten van de meest bijdragende gewesten, 1540-1548, als percentage van het totaal der zeventien gewesten van de Habsburgse Nederlanden

Gewest	%	Gewest	%
Vlaanderen	33,8	Rijssel, Douai, Orchies	3,29
Brabant	28,76	Gelre	1,14
Holland	12,69	Doornik en het Doornikse	0,93
Artesië	5,65	Namen	0,90
Henegouwen	5,47	Friesland	0,59
Zeeland	4,37	Overijssel (met Drenthe)	0,55

Bron: Maddens, *Beden in het graafschap Vlaanderen*, 10-11.